

'חזון חיפה העברית הגדולה' סיפוח שכונות כאמצעי להשגת יתרון דמוגרפי בתקופת המנדט

תמיר גורן

הקדמה

הרכיב הדמוגרפי באוכלוסיית ארץ-ישראל בתקופת המנדט, כנתון שהיה עשוי להשפיע על כיווני התפתחותו של הסכסוך היהודי-ערבי, היה רב-משמעות ליהודים ולערבים כאחד. ברמה הארצית היה לערבים יתרון דמוגרפי מובהק בכל תקופת המנדט, ואילו ברמה המקומית, בערים המעורבות, היו הערבים במיעוט בטבריה ובירושלים. בטבריה השכילו היהודים לתרגם את משקלם הדמוגרפי לכוח פוליטי במערכת השלטון המקומי, ואילו בירושלים היה הטיעון הדמוגרפי סלע מחלוקת שבעטיו מנעו הערבים מן היהודים לממש את כוחם בממסד המוניציפלי.¹

חשיבותו של הרכיב הדמוגרפי גדלה כאשר הסתמנה מגמה של איזון בין יהודים לערבים. ביטוי מובהק לכך התגלה בחיפה משלהי שנות השלושים ואילך. בתגובה למסקנותיה של ועדת וודהד (Woodhead), בשנת 1938, שנועדה לבדוק בין השאר אם ניתן ליישם את תוכנית החלוקה שהציעה ועדת פיל (Peel) בשנת 1937, קרא דוד בן-גוריון, יושב-ראש הסוכנות היהודית, לייחד את חיפה כדי לחזק את כוחו של היישוב היהודי בה על-ידי הגדלת אוכלוסייתו, עיבוי התיישבות והרחבתה.² חלקו של מרכיב הסיפוח בתהליך ייחודה של

* מאמר זה מבוסס בחלקו על פרק בעבודת הדוקטור שלי: תמיר גורן, 'עירייה משותפת בעיר מעורבת: התגבשותו ופועלו של השלטון המוניציפאלי בחיפה בתקופת המנדט', אוניברסיטת חיפה 2000, בהנחייתם של פרופ' יוסי בן-ארצי ופרופ' גד גילבר. אני מודה לפרופ' ארנון סופר שקרא טיוטה של מאמר זה והעיר הערות חשובות.

1. ראו: פ"א אלסברג, 'המאבק על ראשות עיריית ירושלים בתקופת המנדט', בתוך: אלי שאלתיאל (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בזמן החדש, ירושלים 1981, עמ' 302-354. היהודים, שהיו הרוב בירושלים בתקופת המנדט, דרשו לעצמם את ראשות העירייה. הערבים התנגדו נחרצות וטענו שיש לשמור על הסטטוס-קוו, דהיינו, מינוי ערבי לתפקיד ראש העירייה. ממניעים הקשורים במעמדה של העיר החליטו השלטונות הבריטיים שלא לשנות סטטוס-קוו זה.
2. אלחנן אורן, התיישבות בשנות מאבק: אסטרטגיה יישובית בטרם מדינה תרצ"ו-תש"ז / 1947-1936, ירושלים 1978, עמ' 58. המונחים עיבוי והרחבה נועדו להשלים זה את זה. לעבות משמע לחזק אזורי התיישבות יהודית מסוימים, ולהרחיב משמע לבסס התיישבות יהודית באזורים חדשים.

חיפה בתקופת המנדט היה משמעותי הרבה יותר בשנות הארבעים עקב האיזון שהחל להסתמן בגודלן של אוכלוסיות היהודים והערבים בעיר. אם בסוף שנות השלושים רצו היהודים לספח שכונות יהודיות לתחום השיפוט המוניציפלי של חיפה בעיקר כדי להרחיב את הגבול העירוני כמענה למסקנות ועדת וודהד ולהגדיל את האוכלוסייה היהודית, בשנות הארבעים נועד הסיפוח לשמש אמצעי מובהק להשגת יתרון דמוגרפי. לנוכח גישתם של היהודים והערבים למעמדה של העיר, פעל כל מגזר להוכיח את יתרונו הדמוגרפי, בין היתר כדי לבסס לגיטימציה להגברת השפעתו בערייה.

בתקופת המנדט בלט השימוש בנתונים סטטיסטיים בהצגת הטענות הלאומיים. שני הצדדים המערבים בסכסוך השתמשו בנתונים אלו כדי להוכיח את טענותיהם באופן מגמתי ולעתים הפריזו והציגו אמת חלקית בלבד או מסולפת לחלוטין. הדבר בלט במיוחד בתחום הדמוגרפי עקב המשמעות הפוליטית שיוחסה לנתונים אלו. ביטוי מובהק לכך התגלה בחיפה מסוף שנות השלושים ועד תום תקופת המנדט, ודומה כי השפעותיה של התופעה, כפי שהיא ניכרה בעיר זו, הן הדוגמה הבולטת ביותר בתקופה המנדט.

מטרתו של המאמר לתאר ולבחון את הגורמים ואת השיקולים שהנחו את הנהגת היישוב בקביעת מדיניותה בנושא מצבו הדמוגרפי של היישוב היהודי בחיפה ולעמוד על הישגיה של מדיניות זו. לפיכך הסוגיות הנדונות כאן, במיוחד שאלת סיפוחו של המפרץ לתחום השיפוט המוניציפלי של חיפה, נבחנות מנקודת מבט דמוגרפית בלבד בניסיון להקיף את הדעות המרכזיות שרווחו בנושא זה. ארצה לטעון כי השימוש שעשה כל צד, היהודי והערבי כאחד, בנתונים הדמוגרפיים נועד להוכיח את יתרונו המספרי על הצד האחר, אף על פי שנתונים אלו לא ביטאו את המציאות הדמוגרפית כהווייתה.

רקע: הפן הדמוגרפי בייחוד חיפה

בתקופת המנדט היתה חיפה אחת משלוש הערים הגדולות והחשובות בארץ ישראל. בתקופה זו חלו בעיר תמורות מרחיקות לכת ששינו את אופיה לבלי הכר. בתוך זמן קצר ביצר השלטון הבריטי את מעמדה והקים בה תשתית מוצקה. תשתית זו אפשרה לחולל בעיר פיתוח דינמי ונמרץ, שנתן בה את אותותיו מבחינה גאוגרפית וכלכלית, וב-1928 כבר תפסה העיר את הבכורה כמרכז התעשייתי הגדול של ארץ ישראל.³ עם השלמת בנייתו של הנמל ב-1933 היתה חיפה למרכז של מפעלים ממשלתיים ובין-לאומיים, שהועסקו בהם אלפי פועלים ערבים ויהודים. השפעותיה של התפתחות דינמית זו ניכרו במיוחד בהרחבת השטח הבנוי של העיר ובגידול אוכלוסייתה. על פי מפקד האוכלוסין שנערך ב-1931 היו

3. על התפתחות התעשייה בחיפה בתקופת המנדט ראו: ארנון סופר, 'תפרוסת התעשייה באזור מפרץ חיפה', מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל, ט (1976), עמ' 136-149.

בעיר 50,403 תושבים: 34,148 ערבים (67.7%), 15,923 יהודים (31.6%) ו-332 'אחרים'.⁴ בשנים 1922-1931 היא גדלה אפוא בשיעור של 105 אחוזים: מ-24,604 תושבים ב-1922 ל-50,403 תושבים ב-1931, עקב הגירתם של ערבים אל העיר, שגברה עם השלמת בנייתו של הנמל, והשתקעות של עולים יהודים בה.⁵

ההכרה בחשיבותה של חיפה לאינטרס הלאומי היהודי גברה בד בבד עם התפתחותה של העיר. דוד בן-גוריון ראה בה מרכז חשוב וחיוני למדינה היהודית לעתיד לבוא וכבר לאחר אירועי 1929 עמד על הצורך לפתח את ההתיישבות במפרץ חיפה. מאז ואילך החלה להתגבש מדיניות ציונית שנועדה לעבות את ההתיישבות בחיפה ולהופכה לעיר שיש בה רוב יהודי. במחצית הראשונה של שנות השלושים, ובמיוחד לאחר פרסום מסקנותיה של ועדת פיל, התחזקה אצל בן-גוריון הדעה שיש להגביר את התיישבותם של יהודים בעיר כדי לבצר את מעמדו של היישוב היהודי בה. הוא הבהיר שלא תיתכן מדינה יהודית בלי חיפה, מאחר שהיא המפתח הגאופוליטי והגאוכלכלי לשליטה בארץ-ישראל כולה, בהיותה עיר הנמל של הארץ ועיר החוף היחידה שיש בה מוצא לצינור הנפט. גישתו נעשתה נחרצת יותר לאחר שוועדת וודהד המליצה לבטל את המלצות ועדת פיל וממשלת בריטניה הציעה לכנס ועידה בהשתתפות נציגי היהודים והערבים כדי להגיע לפתרון מוסכם. במועד זה יצא בן-גוריון בהצהרות ברורות שנועדו להדגיש את הצורך בשינוי אופיה של העיר. 'כיבוש חיפה', אמר, נועד לעשותה 'מבצר יהודי'. את התהליך הזה כינה 'ייהוד חיפה', ותבע מהנהלת הסוכנות להגדיל את אוכלוסיית היהודים כדי שחיפה תהיה לעיר שיש בה רוב יהודי (וראו להלן).

השגת רוב יהודי בעיר היתה למטרה המרכזית של המפעל לייחוד חיפה.⁶ ההכרעה בעניין זה קיבלה בשנות הארבעים אופי של התמודדות בין יהודים לערבים, וכל צד טען שהוא

4. בתום מפקד 1931 הוחלט לערוך מפקד אחת לחמש שנים, אך החלטה זו לא בוצעה בגלל פרוץ המרד הערבי ואחר-כך מלחמת העולם השנייה. בשנים הבאות הוערך גודלה של האוכלוסייה על בסיס נתוני מפקד 1931 ואת האומדנות האלה פרסמה הממשלה מעת לעת. מפקד שהיה אמור להיערך ב-1946 לא יצא אל הפועל בגלל נסיבות מדיניות ובטחוניות. ברישום האוכלוסייה נהגו השלטונות לחלקה לפי הדת לארבעה סוגים: מוסלמים, נוצרים, יהודים ועדות אחרות. אומדן לפי דת נערך בדרך-כלל בסוף כל שנה על בסיס מפקד 1931. היעדר מפקדים מ-1931 ואילך פגע באמינותם של האומדנות שפרסמה ממשלת המנדט ואפשר להציג הערכות נוגדות, מהגם שנתגלו ליקויים משמעותיים בהערכות הסטטיסטיות של הממשלה. ראו: יעקב ראובני, ממשל המנדט בארץ-ישראל 1920-1948: ניתוח היסטורי מדיני, רמת-גן 1993, עמ' 208.

5. נתונים על התפתחות חיפה ואוכלוסייתה בתקופת המנדט ראו: שמעון שטרן, 'התפתחות המערך העירוני של חיפה בשנים 1918-1947', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1974. על מאפיינייה של ההגירה הערבית לחיפה בתקופת המנדט ראו: יוסף ושיץ, 'הגירת כפריים לחיפה בתקופת המנדט: תהליך של עיוור?', קתדרה, 45 (1987), עמ' 113-130; מחמוד יובק, 'ההגירה הערבית לחיפה, 1933-1948: ניתוח כמותי על-פי מקורות ערביים', קתדרה, 45 (1987), עמ' 131-146.

6. המטרה השנייה בחשיבותה של מפעל הייחוד היתה עיבוי ההתיישבות בעיר ובסביבתה. ראו: תמיר גורן, 'הצעות ותוכניות שלא מומשו לעיבוי ההתיישבות היהודית בחיפה בתקופת המנדט', אופקים בגאוגרפיה (בדפוס).

הנושא ביתרון הדמוגרפי. בשנים אלו התגבשו בעיקרו של דבר שתי דעות באשר לגודל אוכלוסיית היהודים והערבים בחיפה: האחת, שהציג הצד היהודי, גרסה כי היהודים הם רוב בעיר; האחרת, שביטא אותה הצד הערבי, טענה את ההפך. שני הצדדים ייחסו חשיבות רבה לממד הדמוגרפי, במיוחד מאמצע שנות הארבעים ואילך, כאשר הודיעה הממשלה ב־1945 על כוונתה לערוך בחירות למועצת העירייה וראשותה.⁷ הנהגת היישוב היהודי לא התכוונה לוותר על ראשות העירייה, שהיתה נתונה בידי היהודים למן 1940, ואילו הנהגה הערבית היתה נחושה בדעתה לא רק להשיב לערבים את ראשות העירייה אלא גם את כוחם במועצת העירייה.⁸

ההנהגה הערבית, בדומה להנהגה היהודית, ראתה חשיבות רבה במעמדה הכלכלי של חיפה, לא רק משום שהיתה עיר הנמל הראשית של הארץ והשער למדינות הסמוכות, אלא משום שהיתה אחד המרכזים החשובים בארץ מבחינת ההתפתחות המסחרית, התעשייתית, החברתית והתרבותית, וכבר נצפה כי במניין התושבים הערבים שיתגוררו בערים, חיפה תהווה מוקד מרכזי של האוכלוסייה הערבית.⁹

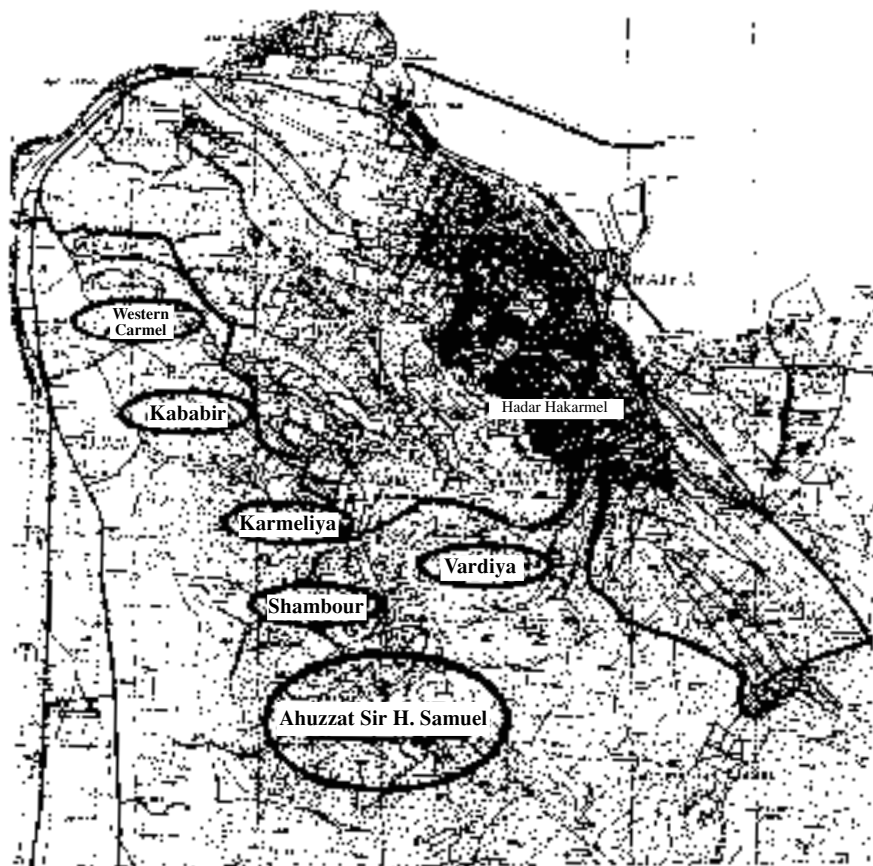
סיפוח שכונות יהודיות לתחום השיפוט המוניציפלי של חיפה היה האפשרות הפשוטה והמהירה ביותר להגדלת האוכלוסייה היהודית בעיר בפרק זמן קצר. גודל אוכלוסיית הערים בתקופת המנדט נקבע בהתאם למספר התושבים המתגוררים בתחום השיפוט המוניציפלי. משמע, כל שינוי הקשור בהרחבת גבולות העיר מוביל לתמורה דמוגרפית אם נכללו באזורים המסופחים שטחים מיושבים.

תקנה שפורסמה ב־1925 קבעה שהסמכות להגדיר את גבולותיהן של העיריות נתונה בידי הנציב העליון. אופן סיפוח שכונות לתחום סמכותן של העיריות נדון בהרחבה בדוח מפורט שפורסם ב־1926, שנועד להציג מגוון בעיות בתחום השלטון המקומי. הפרק 'Territorial Basis of Municipalities' בדוח מציין את ההתפתחות הרבה שחלה במיוחד בפרברים היהודיים שבסמוך לערים הגדולות - ירושלים, יפו וחיפה - ומתמקד בשתי סוגיות: איזו מדיניות תינקט מצד אחד כלפי פרברים שידרשו להסתפח לתחום סמכותן של

7. מאז הבחירות האחרונות, שהתקיימו ב־1934, לא נערכו בחירות למועצת העיר עקב סיבות שונות. ביולי 1945 ניאות הממשל הבריטי להכריז על כוונתו לקיים בחירות למועצות העירוניות. הייחוד העיקרי של מערכת זו בהשוואה לקודמותיה הוא בעיתויה. ההסלמה במאבק לקראת סוף תקופת המנדט השפיעה במישורין על ההכנות לקראת הבחירות בעיריות המעורבות. מכיוון שירושלים לא נכללה מלכתחילה בתוכנית הבחירות וביפו החרומו אותן היהודים, ראו יהודים וערבים כאחד חשיבות רבה בתוצאות הבחירות בחיפה.

8. בשנים 1934-1936 ישבו במועצת העירייה שמונה נציגים ערבים וארבעה נציגים יהודים. עם פרוץ המרד הערבי הוקמה ועדה ממונה בת עשרה חברים: ארבעה יהודים, שלושה ערבים (ובכללם חסן שוכרי, ראש העירייה) ושלושה פקידים בריטים. ב־1940, לאחר מותו של חסן שוכרי, מונה סגנו, שבתי לוי, לתפקיד ראש העירייה. הוועדה (שנקראה גם מועצה) כללה מעתה שישה ערבים וארבעה יהודים, ובהרכב זה היא פעלה עד סוף תקופת המנדט.

9. ראו: תמיר גורן, 'עירייה משותפת בעיר מעורבת: התגבשותו ופועלו של השלטון המוניציפאלי בחיפה בתקופת המנדט', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה 2000, פרק שלישי.

תוואי גבול השיפוט המוניציפלי בשנים 1934-1940 (מסומנות השכונות שסופחו ב־1940)

העיריות ואיזו מדיניות תינקט כלפי פרברים שירצו להישאר עצמאיים ולארגן את שירותיהם המוניציפליים לפי יכולתם. בסעיף ההמלצות, החותם את הפרק, נאמר כי הפתרון לסוגיות אלו צריך להיות מעוגן קודם כול בטובת השלטון המקומי באזור כולו. סעיף זה אמנם קובע שיש להתחשב בדרישות התושבים, אולם כל שינוי בהתוויית הגבולות המוניציפליים יוכרע בסופו של דבר רק על-פי שיקול הדעת של השלטון המרכזי.¹⁰ תהליך הגדרתם של גבולותיה המוניציפליים של חיפה החל ב־1924. עד אז היתה העיר נטולת גבול עירוני מוגדר. ב־1934 פורסם תוואי הגבול המוניציפלי של חיפה ולראשונה גם צוין תחום השיפוט המוניציפלי שלה (ראו מפה). ההתיישבות היהודית על הר הכרמל (למעט

10. ראו: Government of Palestine, 'An Enquiry into Municipal Government in Palestine', 16 December 1926, PRO, CO 733/134/3

שכונת נווה שאנן) והקריות שזה עתה הוקמו במפרץ, לא נכללו במרחב השיפוט המוניציפלי. האפשרות להגדיל מיד את האוכלוסייה היהודית בחיפה ואף להקנות לה יתרון דמוגרפי על האוכלוסייה הערבית היתה עשויה להתממש באמצע שנות השלושים על-ידי סיפוח הקריות לחיפה. מני אז, ובמיוחד משנות הארבעים ואילך, היתה ההתמודדות בתחום הדמוגרפי לאחד העניינים המרכזיים והמהותיים שהעסיקו את ראשי היישוב היהודי והשפיעו על מדיניותו בסוגיה זו.

ראשיתו של הדיון על סיפוח עמק זבולון

שאלת מעמדן המוניציפלי של הקריות העסיקה את תושביהן מראשית ההתיישבות באזור. נוסף על המחלוקות האידאולוגיות הפנימיות, שמקורן ברעיונות השונים שהביאו עמם המתישבים, ולאורם רצו להקנות אופי מתאים לשכונותיהם,¹¹ הם היו צריכים להכריע אם להיכלל בתחום שיפוט של העיר חיפה או להתאחד ולהקים עיר מפרץ, או להקים בכל אחת מהן רשות מוניציפלית עצמאית ומועצה מקומית.¹² מאחר שבמועצת עיריית חיפה ישבו נציגים יהודים וערבים, היו להחלטה השלכות מרחיקות לכת מבחינה פוליטית ויישובית. קריית מוצקין וקריית ביאליק, שנוסדו ב־1934, סירבו להתאחד עם עיריית חיפה ודרשו מעמד מוניציפלי עצמאי. לעומת זאת, קריית חיים, שנוסדה ב־1933 ונחשבה לגדולה בקריות, התקשתה לנהל את השכונה ולתת לתושביה שירותים משום אי־יכולתה לגבות מסים,¹³ והיה צריך להכריע בשאלת מעמדה המוניציפלי. בתחילת מאי 1934 התקיימה ישיבה בנושא, בהשתתפותם של נציג ועד קריית חיים, משה שרתוק (שרת), ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, וכן שתי לוי ודוד הכהן, שניים מהנציגים היהודים במועצת עיריית חיפה. בישיבה הוחלט להקים ועדה בהשתתפות כל הנוגעים בדבר ולבדוק את כל היבטיה של הבעיה.¹⁴

עיריית חיפה נדרשה גם היא לגבש דעה בדבר האפשרות לספח את קריית חיים לתחום השיפוט המוניציפלי שלה, לאחר שוועד קריית חיים פנה אליה וביקש להיעזר בשירותי הניקיון שלה. המפקח הסניטרי, שראש העירייה חסן שוכרי ביקשו ככל הנראה לחוות דעה בעניין, סבר כי היענות לדרישה זו תהיה כרוכה בהוצאות גדולות, אך צידד ביישומה אם

11. ראו: איריס גרייצר, 'מחלוקות אידיאולוגיות כגורמים בעיצוב מפת השלטון המקומי בארץ־ישראל בתקופת המנדט', מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ־ישראל, יד (1994), עמ' 186-205.
12. צבי גנין, קרית חיים ארלוזורוב: נסיון באוטופיה עירונית 1933-1983, תל־אביב 1984, עמ' 150.
13. גרייצר (לעיל הערה 11), עמ' 201. בשכונת קריית חיים, שהוקמה בין השאר כדי לפתור את בעיית המגורים של פועלי חיפה, היו באמצע שנות השלושים כ־3500 תושבים. על הקמת השכונה והתפתחותה ראו: יהודה חיות, 'הקמת הקריות במפרץ חיפה', בתוך: מרדכי נאור ויוסי בן־ארצי (עורכים), חיפה בהתפתחותה, 1948-1918, ירושלים 1989, עמ' 137-140.
14. גנין, קרית חיים ארלוזורוב, עמ' 150.

תשקול העירייה להרחיב את גבולותיה לעבר הפרברים.¹⁵ הוא הציע לספק מיד שירותי ניקיון לקריית חיים אם תמומש מגמה זו. העירייה נדרשה אפוא להכריע בעניין. מאז ואילך העסיקה סוגיה זו רבות את ראשי היישוב היהודי עקב השלכותיה הפוליטיות. הראשון שהגיב לצעד שנקט ועד קריית חיים, לאחר שנודע לו על כך באקראי, היה כנראה דוד הכהן, חבר מועצת עיריית חיפה ומראשי היישוב היהודי בעיר. הוא מתח ביקורת נוקבת על היוזמה הזאת ודאג להעביר את נוסח דבריו, בין השאר, לוועדה היישובית, גוף ציבורי שהקים ועד הקהילה העברית בחיפה בתחילת שנות השלושים כדי לטפל בעניינים מוניציפליים ובין-שכונתיים, ולמחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. 'ברור לי', כתב הכהן לוועד קריית חיים, 'שעל ידי משא ומתן שלכם נעשה צעד אשר יכול ביחוד בתקופה זו של התפתחות מפרץ חיפה, להביא את הממשלה ועיריית חיפה לרעיון של אנקסציה של קריית חיים וסביבתה לשטח עיריית חיפה'. הוא יידע את הוועד כי בנושא זה התקיים דיון יסודי בהשתתפות הסוכנות היהודית, נציגי החוגים הציבוריים של חיפה ובא־כוח של הוועד, והוחלט בו שלא לנקוט לעת עתה כל פעולה העשויה להשליט את האינטרסים המוניציפליים של העירייה על שטח מפרץ חיפה. לדבריו, הוועד פעל בניגוד להחלטה שהתקבלה והעמיד אותה בסיכון, ולא זו בלבד אלא שגם לא ראה לנכון להתייעץ בטרם מעשה עם הנציגים היהודים במועצת העירייה. הוא דרש מהוועד להודיע לעירייה על סיום המשא ומתן בנושא זה.¹⁶ ניתן לשער כי דוד הכהן התנגד לסיפוח משני טעמים: הוא האמין שקריית חיים צריכה להתפתח כיישוב פועלים יהודי עצמאי, ומשום שבמועצת עיריית חיפה שלט רוב ערבי. נושא זה עלה שוב במרס 1935 בישיבת הוועדה לבניין ערים של חיפה. חברי הוועדה היו מושל המחוז, ראש העירייה ושני חברים של מועצת העירייה: בא־כוח מחלקת הבריאות ובא־כוח המחלקה לעבודות ציבוריות. ד"ר מקוויין (McQueen), הרופא הראשי של המחוז, העלה את שאלת הרחבת השטח המוניציפלי של העירייה והציע לספח את אדמות המפרץ לתחומה. ניתן לשער שהוא העלה את הצעתו, בין השאר, משום שהיה מודע למגמתה של הממשלה להרחיב את גבולות השיפוט של העיריות. לדעתו, ההתפתחות הניכרת של מפעלי התעשייה והשיכונים במפרץ חיפה מחייבת פיקוח וביקורת של המחלקה הסניטרית של העירייה על הנעשה שם. הסיפוח גם יגדיל את מספרם של משלמי המסים ויוסיף מקור הכנסות. מהנדס העירייה תמך בהצעתו של מקוויין כאשר דיבר על נושאים הקשורים בתחום אחריותו. הוצע לוועדה לקיים דיון בנושא זה כדי לגבש דעה אם להרחיב את גבולות העירייה לשטח מפרץ חיפה. ראש העירייה חסן שוכרי סבר כי אין להקל ראש בשאלה כה חשובה והיא מחייבת דיון רציני ומקיף. הנימוקים שהעלו המצדדים בסיפוח, ובכללם עניין המסים, לא סיפקו אותו, והוא ציין כי גביית מסים מחייבת מתן שירותים. הוא סבר שיש לברר תחילה מה יהיו ההכנסות וההוצאות הקשורות בסיפוח קריית חיים, ולכן ביקש לדחות את הטיפול בנושא זה עד להכנתו של דוח מקיף.¹⁷

15. המפקח הסניטרי לחסן שוכרי, 13 בינואר 1935, ארכיון עיריית חיפה 8/721 [להלן: אע"ח].

16. דוד הכהן לוועד קריית חיים, 27 בינואר 1935, אע"ח 8/721.

17. דוח על ישיבת הוועדה לבניין ערים, מאי 1935, אצ"מ S25/7243.

כותב הדיווח על הישיבה הזאת, כנראה אחד הנציגים היהודים במועצת העירייה שהיה חבר בוועדת בניין ערים, לא הותיר ספק באשר לאזור שהוצע בוועדה לספח לתחום שיפוטה של חיפה: אזור התעשייה והשיכונים שמצפון לו, דהיינו הקריות. לדעתו, אין לייחס חשיבות רבה לדיון בוועדה, שכן שאלות של סיפוח והגדלת השטח העירוני הן בסמכותם של מועצת העירייה ושל השלטונות ולא בסמכותה של הוועדה העירונית לבניין ערים. ואכן, ועדה זו היתה מוסמכת לדון בהגדלת השטח הנמצא באחריותה למטרות בניין, לנסח המלצות ולהעביר אותן לשיקולה של הוועדה הארצית לבניין ערים.

מכל מקום, לאחר שעלה הנושא בוועדה לבניין ערים הוכח, לדעתו של בעל הדוח, הצורך הדחוף לקבוע עמדה בשאלה אם לספח את האזור לתחום השיפוט המוניציפלי של חיפה או שאזור זה צריך להיות 'עיר מיוחדת על יד חיפה כדוגמת תל-אביב על יד יפו'. הטיעונים שהועלו בוועדה בעד סיפוח משוללים לדעתו ערך ממשי. הוא גרס כי מאחורי הדברים עומדים נימוקים אחרים, פוליטיים ואישיים, למשל הרצון למנוע את אפשרות הקמתה של עיר בשכנות לחיפה כדי שלא לעשות שוב את 'המשגה של תל-אביב', כדברי פקיד בריטי בכיר שבשמו לא נקב. מניע נוסף היה לדעתו שאיפתם של פקידים בריטים להרחיב את תחום סמכותם ולהגדיל בכך את היקף המשרה שלהם ואת משכורתם.¹⁸ למעשה, התברר כי הממשלה נוטה לספח את אזור המפרץ לחיפה כדי שלא ליצור יחידה עירונית חדשה, ולכן פנתה לעירייה לברר אם תסכים לספח את האזור לתחום שיפוטה.¹⁹

עמדת ראשי היישוב היהודי בשאלת סיפוח קריית חיים

בעקבות מעורבות מוסדות השלטון בסוגיה זו נדרשו ראשי היישוב היהודי להכריע בה בהקדם. במחצית הראשונה של שנת 1935 נדונה מספר פעמים שאלת מעמדה המוניציפלי של קריית חיים בהשתתפות כל הנוגעים בדבר. רוב המשתתפים בדיונים, ובהם נציגי הקריה, התנגדו לסיפוח. נציגי הקריה, שמקצתם הכירו בחשיבותה הלאומית של ההתקשרות עם עיריית חיפה להגברת כוחם של היהודים בעת בחירות, לא נטו להאמין שהסיפוח יביא להפיכת חיפה לעיר עברית. נטען כי רוב יהודי בחיפה יושג גם ללא סיפוח הקריה ויתרה מזו, תושבי הקריה יידרשו לשלם מסים בלי לקבל תמורה הולמת מן העירייה. עם זאת, נשמעו גם קולות לא רבים שצידדו בסיפוח. אלו ייחסו חשיבות רבה למעמדה הכלכלי של חיפה וצפו שהעיר תהיה לחשובה בערי הארץ. לדעתם היה סיכוי שהיהודים יהוו רוב במועצת העירייה.²⁰

18. שם.

19. מטעמי שלו צידד השלטון הבריטי בסיפוח הקריות לעיר ולא בהקמתה של עיר יהודית, כלומר יחידה עירונית חדשה, במפרץ בשכנות לחיפה. גישה זו היתה מנוגדת לנטייתו להאיץ בשכונות סמוכות זו לזו סביב הערים הגדולות להתאחד על בסיס טריטוריאלי. ראו: גרייצר (לעיל הערה 11), עמ' 188.

20. גנין, קריית חיים ארלוזורוב, עמ' 151-152.

על הגישה שהתגבשה בישיבות שהוקדשו לנושא זה ניתן ללמוד בהרחבה מפרוטוקול ישיבה שהתקיימה בחיפה ב־14 במאי 1935. שרתוק, שפתח את הדיון, הבהיר את העמדה שהתגבשה עד אז, לאפשר ליישוב היהודי במפרץ להתפתח באופן עצמאי ללא תלות בעיריית חיפה. הוא לא ראה בכך צעד העלול לסכן מבחינה דמוגרפית את היישוב היהודי בחיפה, שכן 'האלמנט העברי יתחזק ואין סכנה שחיפה תישאר בלי משקל יהודי מכריע'. לדעתו, התחזקות היישוב היהודי במפרץ תשפיע בסופו של דבר גם על חיפה מבחינה דמוגרפית.²¹ הוא גילה אופטימיות בדבר סיכוייהם של היהודים להשיג רוב בחיפה גם ללא הצטרפות הקריות.²² יצחק בן־צבי, 'ושב־ראש הוועד הלאומי וחבר במועצת עיריית ירושלים, שהתנגד גם הוא לסיפוח, אמר בישיבה זו כי נקיטת יוזמה של התבדלות לא צריכה להוות בעיה. כראיה לכך ציין את גישתה של הממשלה בעניין השכונות היהודיות במערב ירושלים שלא רצו להסתפח לתחום המוניציפלי וניהלו את ענייניהן באופן עצמאי באמצעות ועדים שכונתיים.²³

לעומתם, כמה מראשי היישוב היהודי בחיפה הציגו עמדה שונה. דוד בר־רב־האי, סגן יושב־ראש ועד הקהילה העברית בחיפה, גרס כי אי הכללת המפרץ בתחום השיפוט המוניציפלי תהיה 'משגה גדול' לנוכח התפתחותה הכלכלית של העיר. מספרם של הערבים, ציין, גדל לא רק באופן טבעי כי אם גם עקב הגירה ניכרת. לפיכך, הוסיף, 'במקום לחזק את עמדתנו בחיפה אנו נהווה על יד חיפה נקודה יפה מאד, אבל חיפה תהא ערבית והיהודים ישארו מן הצד'. בסיכום דבריו הביע אופטימיות בעניין האפשרות של שינוי במצב הדמוגרפי: 'אנו יכולים להיות הרוב בחיפה ואם נתפורר סכנה צפויה לנו'. לנגד עיניו עמד חזון חיפה הגדולה, עיר עברית לפי הרכב תושביה ואופיה התרבותי.²⁴ 'יוסף ארדשטיין, חבר מועצת העירייה, חיזק את העמדה שהציג בר־רב־האי. 'לנו, כתושבי העיר', אמר, 'יצירתה של "חיפה הגדולה" היא צעד חשוב'.

שרתוק ובן־צבי, שסיכמו את הדיון, עמדו על הצורך שלא לספח את המפרץ לחיפה. לחיזוק טענתם אמרו כי היו שרצו להשאיר את תל־אביב קשורה ביפו, 'וברור שאילו נשארה תל־אביב ביפו היתה מוגבלת בכל'. שרתוק ובן־צבי תמכו אפוא בטיפוחו של יישוב עצמאי במפרץ 'בלי שותפות עם הערבים', כדבריהם. לטענת שרתוק: 'בכל מקום שאנו שותפים עם הערבים הם הנהנים. אנו מעונינים במסגרת משלנו, שתתן תנופה ליישוב ולא לצמצמה על ידי שותפות עם עיריית חיפה'. בן־צבי, שלא התרשם במיוחד מהסכנה שהתריע עליה בר־רב־האי, הביע את דעתו בעניין הפן הדמוגרפי של הסוגיה. אין משנים את פני העירייה,

21. פרוטוקול הישיבה שדנה באופיו המוניציפלי של מפרץ חיפה, 14 במאי 1935, אע"ח 8/218.

22. גנין, קריית חיים ארלוזורוב, עמ' 152.

23. לתיאור הנסיבות בירושלים ראו: אלסברג (לעיל הערה 1), עמ' 347-348.

24. על השקפתו של דוד בר־רב־האי בנדון ראו בהרחבה: דבר, 15 באוגוסט 1938; סקירה שכתב בתחילת

שנות הארבעים על 'הבעיות הישוביות של חיפה וציבור הפועלים', אע"ח 35/05/06.

אמר, גם על-ידי רוב יהודי, והפנה את תשומת הלב למצב בטבריה ובירושלים.²⁵ בסופו של דבר החליטה הנהלת הסוכנות היהודית שלא להביא לסיפוח המפרץ לעיריית חיפה.²⁶ בעיריית חיפה לא הובע רצון לספח את המפרץ. חברי מועצת העירייה היהודים לא היו תמימי דעים בשאלה זו, ובהתייעצות שקיימו בנושא החליטו על סטטוס-קוו. עם זאת, ניתן להניח כי השהיית הדיון בנושא נבעה כנראה מהאינטרס של ראש העירייה שלא רצה להעלותו על סדר היום של דיוני המועצה מטעמים הקשורים ברגישותו.²⁷ עד סוף 1935 לא דנה מועצת העירייה עוד בשאלת סיפוח הקריות, ופרוץ המרד הערבי הסיט לחלוטין את העירייה מסוגיה זו. משום אִי-הבהירות ששררה בארץ באשר למצבה הפוליטי מאז החלה ועדת וודהד את עבודתה נגזזה שאלת עמק זבולון לעת מצוא. ההתחבטויות בשאלת סיפוח המפרץ חשפה את המשמעות שיוחסה להיבט הדמוגרפי. המצדדים בסיפוח ביטאו בצורה ברורה את חששותיהם מהשלכותיה של ההתפתחות הדמוגרפית בעתיד על היישוב היהודי בחיפה. ההתעניינות בנושא זה גברה לאחר בואה של ועדת פיל, ובמיוחד לנוכח החקירה שניהלה. בינתיים פעל הצד היהודי להתוות תוכניות לפיתוח המפרץ כאזור המיועד להקמת יישובים יהודיים עצמאיים.²⁸

למי היתרון הדמוגרפי? תמורות בגודל האוכלוסייה בשנים 1936–1937

על-פי הנתונים המופיעים ב'ספר הכחול' (Blue Book of Statistics) של שנת 1936 מנתה אוכלוסיית חיפה 99,000 נפש; 48,000 יהודים, 30,000 מוסלמים ו-21,000 נוצרים; לערבים

25. בטבריה היו היהודים רוב באוכלוסיית העיר. זה התבטא בהרכב מועצת העירייה וראשותה. ניתן לשער שבן-צבי התכוון בדבריו לצביונה של העירייה, שנותר ערבי כפי שהיה לפני תקופת המנדט, בין היתר אולי מפאת המסורת הגרתית של שימוש בשפה הערבית. במידה מסוימת אפיין הצביון הערבי גם את עיריית חיפה שהיהודים נהגו לכנותה באותה עת בשמה הערבי 'בלדיה', בנוגע לירושלים, ראו לעיל הערה 1. באמצעות השוואה זו רצה בן-צבי להבהיר שרוב דמוגרפי אינו מהווה בהכרח ערובה לשינוי פניה של העירייה.

26. גבין, קרית חיים ארלוזורוב, עמ' 152.

27. חסן שוכרי לא עירב פוליטיקה במוסד שעמד בראשו. בעבודתו עם חברי המועצה הוא אימץ פתרונות שמנעו היווצרותה של אוירה מתוחה בין יהודים לערבים, שתעיב על פעילות המועצה. זה ניכר במיוחד בשעה שהועלו לדיון נושאים רגישים מאוד, שצד זה או אחר היה עשוי להפיק מהם תועלת. סיפוח המפרץ היה אחד הנושאים האלה מאחר שהיה עשוי להועיל לצד היהודי.

28. M. Ettinger, 'Planned Urban Development - Emek Zebulun', *Palnews*, 3 (1937), pp. 195-197; The Jewish Agency for Palestine, 'Memorandum on the Position of Haifa under Partition', Submitted to the Palestine Partition Commission, Jerusalem, August 1938, אצ"מ S25/243 [להלן: Jewish Agency, 'Memorandum'], ראו גם: חיות (לעיל הערה 13), עמ' 136-137; מפת תוכנית פיתוח של עמק זבולון, 1:62,500, פברואר 1937, אצ"מ S8/272. מפה זו, שהוכנה ככל הנראה במחלקה למסחר ותעשייה של הסוכנות היהודית, באה לתאר תוכנית לחלוקת שימושי הקרקע לצורכי דוור, מסחר, תעשייה וחקלאות.

היה אפוא יתרון דמוגרפי של 3000 נפש.²⁹ משמע, שסיפוח קריית חיים היה מאפשר ליהודים לסגור את הפער הדמוגרפי ואף לזכות ביתרון דמוגרפי זעיר. מן ההערכה לשנת 1937, שנעשתה על סמך על נתוני מחלקת הסטטיסטיקה הממשלתית, עולה שאוכלוסיית חיפה מנתה בשנה זו 100,000 נפש; 49,000 יהודים, 30,600 מוסלמים ו-20,400 נוצרים ואחרים, וההפרש בין יהודים לערבים הצטמצם ל-2000 נפש.³⁰ לעומת זאת, לפי דוח ועדת פיל משנת 1937 היו בחיפה 50,000 יהודים ו-48,000 ערבים בקירוב.³¹ על בסיס נתונים אלו של ועדת פיל, שהובאו ללא סימוכין כלשהם, הוסק כי יש שוויון בין מספר היהודים למספר הלא-יהודים. על-פי גרסה זו היו היהודים מעתה 50 אחוזים מהאוכלוסייה.³² נתונים שונים לחלוטין התפרסמו בדוח השלישי של עיריית חיפה לשנת 1936-1937. צוין בו כי מספר תושבי חיפה לפי אומדנה של העירייה הוא 120,000 נפש, אך לא צוינה חלוקה לפי עדות.³³ ב-13 באפריל 1938 פורסם בעיתון דבר שאוכלוסיית העיר מנתה ב-1937 120,000 נפש; 65,000 יהודים, 32,000 מוסלמים ו-23,000 נוצרים. בתזכיר שהגישה הסוכנות היהודית לעיון ועדת וודהד על המצב בחיפה נטען כי לפי הנתונים שפרסמה המחלקה הממשלתית לסטטיסטיקה על אוכלוסיית חיפה בשנת 1937, ליהודים יתרון דמוגרפי בעיר זו. טענה זו התבססה על ההנחה כי באוכלוסיית הנוצרים נכללו לא רק נוצרים ערבים אלא גם נוצרים לא ערבים. כמו כן צוין בתזכיר כי באוכלוסייה היהודית לא נכללו תושבי הקריות:

As Christians are not only Arabs [...] it will be seen that the figures of the office of statistics for 1937 give the Jewish population of Haifa a numerical preponderance over the Arab population. As explained in the bulletin however, the estimate for the Haifa population does not include the new suburbs [...] in Haifa Bay.³⁴

29. Jewish Agency, 'Memorandum' מאי סיקאלי מקבלת את ההערכה כי מספרם של היהודים בחיפה ב-1936 היה כ-50,000 נפש. לדעתה, נתון זה מדויק בעיקרו אף-על-פי שהמציאו אותו גורמים יהודיים. ראו: May Seikaly, *Haifa: Transformation of a Palestinian Arab Society 1918-1939*, London and New York 1995, p. 51
30. בולטין של המכון לחקר הכלכלה, 'התפתחות הערים הגדולות בארץ ישראל', כרך 3, חוב' 1, 2 (1939), עמ' 12.
31. Palestine Royal Commission, *Report*, London 1937, p. 385
32. אלחנן אורן, 'ייהוד חיפה' באסטרטגיה היישובית בשנות המרד הערבי, בתוך: גבריאל אלכסנדר (עורך), *אסופת מאמרים של המכון לחקר תולדות קרן קימת לישראל*, ירושלים 1998, עמ' 13, 22. בחיבור אחר שלו אורן מביא נתון נוסף המחזק את ההנחה שב-1937 היו הערבים רוב באוכלוסיית העיר. לדברי בן-גוריון היה מספר הערבים בחיפה בשנה זו 51,000 נפש, נתון התואם את האומדן של מחלקת הסטטיסטיקה הממשלתית שצוין לעיל (התיישבות בשנות מאבק, עמ' 64).
33. פלסטין, 13 בינואר 1938; דבר, 7 במרס 1938.
34. Jewish Agency, 'Memorandum'

בחירת הדיכוי הדמוגרפי בתזכיר של הסוכנות היהודית מלמדת שמדובר בסיכום ממצאים מן השנים 1936-1938 והוא נועד להוכיח כי ליהודים בחיפה יתרון דמוגרפי. לכן לא ייפלא שהפרק העוסק בנושא הדמוגרפי הוא ראשון העניינים הנדונים בתזכיר. מובן שהערבים לא אוששו את הקביעה הזאת בדבר רוב יהודי בחיפה. הסוכנות היהודית, שעקבה בקפידה אחר התבטאויותיהם של אישים ערבים שהופיעו לפני ועדת פיל, קיוותה להיאחו בכל שמץ של אמירה שיש בה כדי לרמוז על רוב יהודי בחיפה. ואכן, התברר כי בפרוטוקול ישיבת ועדת פיל, שהתקיימה ב-14 בינואר 1937, נמצאה עדות מסייעת בדבריו של ג'מאל אל-חוסני, חבר הוועד הערבי העליון, אם כי כל שאמר היה כי מניין אוכלוסייתן של ירושלים ושל חיפה יחדיו מורה כי הרוב בהן יהודי.³⁵ מובן שמציטוט זה לא היה אפשר להקיש על המצב בחיפה. אולם גם לרמוז הקלוש הזה היתה מן הסתם משמעות רבה בעיני הצד היהודי.

מפקד 1938 ונקיטת היוזמה לייחוד חיפה

בפברואר 1938 החל ועד הקהילה העברית להיערך לקראת מפקד התושבים היהודים בחיפה. נאמר כי המפקד בא להועיל להכנת פנקס הבוחרים של כנסת ישראל, הארגון הכללי של יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט, אולם דומה שלא זו היתה הסיבה האמיתית. בכרוזים שפורסמו מטעם ועד הקהילה צוין גודלו של היישוב היהודי בראש רשימת הנימוקים לעריכת המפקד. 'במשך השנים האחרונות', נכתב באחד הכרוזים, 'מאז מפקד הממשלה בשנת 1931, גדלה חיפה העברית ורבו אוכלוסייה. עתה גמל הצורך לקבוע בדיוק את גודל היישוב העברי בעירנו, ריבוי והתפתחותו'.³⁶ דומה שעיתוי המפקד לא נקבע במקרה, אלא הושפע מן ההחלטה של ממשלת בריטניה לשגר לארץ את ועדת וודהד. לפיכך דאגו הממונים על המפקד להדגיש את חשיבותו וקראו לתושבים להכיר בנחיצותו. רק באמצעות מפקד מקיף, נאמר בכרוז אחר, 'שיכלול את האוכלוסייה היהודית כולה, יהיה ניתן לשקף את המצב האמיתי של היישוב העברי בחיפה'.³⁷

המפקד החל בסוף מרס והסתיים ב-7 באפריל 1938, החודש שוועדת וודהד החלה בו את עבודתה בארץ. המפקד כלל גם את אזור המפרץ. מרחב הפקידה חולק ל-45 אזורים לפי מספר הבתים וגודל האוכלוסייה בכל שכונה. עריכתו של מפקד זה היתה בגדר תקדים, שכן

35. ראו: מכתב ד"ר פריץ סימון להרמן פרדריק קיש, 19 ביוני 1938, אצ"מ S25/5110. דוד הכהן הוא שהפנה את תשומת לבו של סימון להתבטאותו של ג'מאל אל-חוסני. הכהן שלח לסימון את גליון דבר מ-15 בינואר 1938, שבו פורסם תקציר הפרוטוקול של ישיבת ועדת פיל שהתקיימה ביום הקודם. סימון בדק בפרוטוקול הישיבה ומצא בעמ' 321 את הציטוט הנוגע לג'מאל אל-חוסני.

36. כרוז מטעם ועד הקהילה העברית בחיפה אל יהודי חיפה ושכונותיה, [מרס-אפריל (?) 1938, אצ"מ 8/1083-1]. כמו כן צוינו מגיעים נוספים לעריכת המפקד: בחינת הרכבה הסוציאלי של האוכלוסייה היהודית, מצבה הכלכלי וכ'.

37. כרוז מטעם ועד הקהילה העברית בחיפה אל יהודי חיפה ושכונותיה, אפריל 1938, אצ"מ 8/1038-1.

לראשונה בארץ-ישראל המנדטורית התקיים מפקד מקומי-עירוני שנועד בין השאר לספק נתונים סטטיסטיים.³⁸ את תוצאות המפקד וניתוח הממצאים פרסם ועד הקהילה בחוברת מיוחדת, 'מפקד האוכלוסיה היהודית בחיפה, תרצ"ח'.³⁹ בסך הכול נפקדו 54,118 יהודים. לפי תוצאות המפקד נמצא כי האוכלוסייה היהודית בחיפה מנתה 45,058 נפש, והשאר, 9060 נפש, היו תושבי המפרץ. בהסתמך על הנתון המלא צוין כי היהודים מהווים 54.6 אחוזים מכלל האוכלוסייה.

למעשה, אם מפחיתים את מספרם של היהודים שנפקדו בשכונות שעל הר הכרמל (ובכללן שכונת אחוזה), 3354 נפש, שלא נכללו בתחום השיפוט המוניציפלי, מתברר שמספר היהודים בתחום השיפוט המוניציפלי היה נמוך עוד יותר. אולם ראשי היישוב היהודי גרסו שהתושבים המתגוררים על הר הכרמל ובמפרץ הם חלק בלתי-נפרד מהאוכלוסייה היהודית של חיפה מאחר שהם כפופים לתחום שטח הבניין של עיריית חיפה וגם לוועד הקהילה העברית בעיר. ממצאי המפקד עולה מסקנה חד-משמעית באשר להערכת הממשלה משנת 1937, בהנחה שבינתיים לא חל שינוי משמעותי בגודל האוכלוסייה הערבית: ליהודים יתרון דמוגרפי כל עוד נכללים תושבי המפרץ במניין הקולות. משמע, נתוני המפקד הורו כי לערבים יתרון דמוגרפי בתחום השיפוט המוניציפלי של חיפה.

בתזכיר של הסוכנות היהודית שהוגש לוועדת וודהד, שכבר צוין לעיל, נכללו תושבי המפרץ במניין תושבי חיפה היהודים, ותוצאת המפקד עוגלה מ-54,118 נפש ל-55,000 נפש.⁴⁰ נתון זה מול ההערכה מסוף 1937 נומק בין השאר בכך שבמפקד נכללו גם תושבי המפרץ. התזכיר מניח שהאוכלוסייה הערבית קטנה מאז 1937 עקב תהליך של עזיבה ניכרת בשל הקיפאון הכלכלי ששרר בעיר, אך אין הוא מביא כל הוכחות לביסוסה של הנחה זו.⁴¹ בשנת 1938 מנתה אוכלוסיית חיפה לפי הערכת הממשלה 103,000 נפש: 52,000 יהודים (51%) ו-51,000 ערבים (49%): 31,000 מוסלמים ו-20,000 נוצרים.⁴² ועדת וודהד קבעה כי ליהודים עדיפות קלה בעיר, רק אם מוסיפים את תושבי הקריות, והעריכה את מספר הערבים ב-50,000 נפש.⁴³

מכל מקום, מבחינתו של הצד היהודי, המפקד הוכיח כי היהודים היוו רוב, למרות שתושבי הקריות לא נכללו בתחום השיפוט המוניציפלי של חיפה. מעתה דאגו היהודים

38. כעבור שנה, ב-1939, התקיים מפקד דומה בירושלים. מפקד נוסף של האוכלוסייה היהודית בחיפה נערך בתחילת אפריל 1948, כחודש לפני סיום המנדט הבריטי בארץ-ישראל.

39. ועד הקהילה העברית בחיפה, 'מפקד האוכלוסיה היהודית בחיפה, תרצ"ח', אע"ח 8/1240.

40. נתון זה, 55,000 יהודים בחיפה והמפרץ, צוין כבר שנתיים קודם על בסיס הערכה (נכון לסוף 1936) בסקירה שהוכנה במכון לחקר הכלכלה של הסוכנות היהודית. ראו: David Horowitz and Rita Hinden, *Economic Survey of Palestine*, Tel Aviv 1938, P. 38

41. Jewish Agency, 'Memorandum', 41

42. נתוני מחלקת הסטטיסטיקה הממשלתית, א"מ 94/3562/119-18. ראו גם: שטרן (לעיל הערה 4), עמ' 107.

43. אורן, "ייהוד חיפה" באסטרטגיה היישובית בשנות המרד הערבי (לעיל הערה 32), עמ' 13.

לפרסם את גודלה של האוכלוסייה היהודית בחיפה ומנו בה את תושבי המפרץ.⁴⁴ על בסיס הנתון הזה הסיקו החוקרים כי ב-1938 נטתה הכף לטובת היהודים.⁴⁵ לקראת סוף 1938 נמצא כי בנתון שצוין לעיל חלה התפתחות נוספת. על-פי הערכת המחלקה לסטטיסטיקה של הסוכנות היהודית מנתה האוכלוסייה היהודית בחיפה ובמפרץ 62,000 נפש.⁴⁶

במקורות אחרים מקור יהודי אחד בלבד משנת 1938 הנוקב בגודלה של אוכלוסיית חיפה, ללא תושבי המפרץ. הנתון נמצא בתזכיר מיוני 1938, שחיבר זלמן ליפשיץ (ליף), יועץ להנהלת הסוכנות בענייני גבולות. בתזכיר כלולות הצעות על מה שיש לעשות כדי להשאיר את שטחה של חיפה בגבולות המדינה היהודית.⁴⁷ לדברי ליף 'חשוב שהיהודים יהוו רוב כזה שהשפעתם תהיה מכרעת הן במובן המוניציפלי והן במובן המדיני, הכלכלי והתרבותי'. התזכיר מציין שבשטחה של חיפה 45,000 יהודים, נתון הזהה לזה שהתקבל במפקד 1938. אם האוכלוסייה הערבית אכן הולכת וקטנה, כפי שטוענת הסוכנות היהודית, ובהסתמך על הנתון שהתקבל ממפקד 1938 בנוגע לגודל האוכלוסייה היהודית בחיפה בלבד, ניתן להניח שהסתמנה באותה שנה מגמה של צמצום הפער הדמוגרפי בין יהודים לערבים, אולם בשנה זו עדיין היו הערבים רוב באוכלוסיית העיר.

תוצאות המפקד היוו סיבה נוספת לדאגה. כאמור, עתיד היישוב היהודי בחיפה הדיאג מאוד את בן-גוריון בשנת 1938. אף-על-פי שהמלצות ועדת וודהד נגזרו, המלצתה להשאיר את חיפה תחת שלטון המנדט הדיאגה מאוד את הנהגת היישוב. זה היה הרקע ליוזמה שנקט בן-גוריון להביא לייחוד חיפה, בראש ובראשונה הגדלת האוכלוסייה היהודית בה, כדי שהעיר תיכלל בסופו של דבר במדינה היהודית.⁴⁸

הסוכנות היהודית תבעה מוועדת וודהד לכלול את חיפה במדינה היהודית, ומבחינתה שלה זה היה מובן מאליו. בנובמבר 1937 הוקמה 'ועדת חיפה' של הסוכנות היהודית כדי לרכז את החומר על התפתחות היישוב היהודי בעיר ולהביא המלצות לפני ועדת וודהד. הוועדה הגיעה למסקנה כי לנוכח הגידול המתמיד של האוכלוסייה היהודית בחיפה יהיה אי-צדק משווע אם תוכנית החלוקה לא תכלול אותה במדינה היהודית.⁴⁹ לאור זאת התגבשה

44. ראו למשל: דבר, 7 באפריל 1938, 8 בנובמבר 1938, 8 בדצמבר 1938.

45. ראו למשל: ארון, התיישבות בשנות מאבק, עמ' 64; יצחק קליין, הקהילה הערבית בחיפה בתקופת המנדט: סקירה פוליטית, כלכלית וחברתית, חיפה 1983, עמ' 57.

46. המחלקה לסטטיסטיקה של הסוכנות היהודית, בולטיין מספר 4: 'סקירה דמוגרפית על היישוב היהודי בארץ-ישראל לסוף 1938', אצ"ח 8/618. אחד מתפקידיה של המחלקה לסטטיסטיקה של הסוכנות היהודית, שהוקמה ב-1924, היה לסייע בהצגת הטיעון הציוני במישור הסטטיסטי ובמיוחד נתונים על משקלו של היישוב היהודי באוכלוסייה. ראו: ראובני, ממשל המנדט בארץ-ישראל 1920-1948, עמ' 206-207.

47. תזכיר של זלמן ליפשיץ, יוני 1938, אצ"ח S25/243.

48. יוסף כץ, מדינה בדרך: התוכניות הציוניות לחלוקת ארץ-ישראל ולהקמת מדינה יהודית, ירושלים 2000, עמ' 136.

49. זהר אלופי, 'ועדת חיפה של הסוכנות היהודית', עבודת גמר, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1993, עמ' 93. ועדת חיפה הוקמה כדי להוכיח שחלקם של היהודים בחיפה, ובעיקר בכלכלתה, הוא כה משמעותי עד שהוצאתה של העיר מתחומיה של המדינה היהודית תגרום לה נזק ממשי. נוסף על ועדת חיפה הקימה הסוכנות היהודית ועדות שעסקו בשאלת הגבולות, העברת אוכלוסין, ענייני ביטחון וענייני ירושלים.

הדעה בדבר הצורך להרחיב ככל הניתן את גבולותיה של העיר כדי להגדיל את מספר היהודים. בכך עסקה ועדת הגבולות שהקימה הסוכנות היהודית, בין השאר כדי לגבש קווי מדיניות בנוגע לקביעת תוואי הגבולות בערים שהיו צפויות להישאר תחת שלטון המנדט. 'הדיעה הכללית היא', נאמר בישיבת הוועדה שהתקיימה באמצע מרס 1938, 'שהיהודים צריכים להיות מעונינים להגדיל את הגבולות עד כמה שאפשר כדי להכניס בהם את רוב מנינו וקנינו של הישוב היהודי בחיפה ולתת לו על ידי זה השפעה על הנהלת העיר ואפשרות להתפתחות נוספת'.⁵⁰

שרתוק, שעמד להעיד לפני ועדת וודהד, הגיע למסקנה כי אם תמליץ הוועדה להשאיר את העיר תחת שלטון המנדט, יהיה רצוי להרחיב את השטח המנדטורי על חשבון המדינה היהודית, כדי לקבוע רוב יהודי בעיר ובכך להגביר את הסיכויים לספחה בעתיד למדינה היהודית שתקום בעתיד.⁵¹ לאור ההתחבטות בשאלת הרחבת הגבול העירוני, נדרשה המנהיגות היהודית בחיפה לגבש את עמדתה בשאלת סיפוחן של כמה שכונות יהודיות.

הרחבת הגבול העירוני הדרומי והמצב הדמוגרפי בשנים 1939–1940

בסוף 1937 עמדה על סדר יומה של הוועדה היישובית שאלת מעמדה המוניציפלי של שכונת אחוזה,⁵² לאחר שנודע כי ועד השכונה פנה לממשלה בדרישה לאפשר לו להתארגן במסגרת של מועצה מקומית. ועד השכונה ביקש להקים מועצה מקומית מאחר שהשכונה לא נכללה בתחום השיפוט המוניציפלי של עיריית חיפה וגם לא ניתן להעריך מתי תזכה לכך.⁵³ שאלת אפשרות ההתבדלות של השכונה עמדה במרכז הדיון בוועדה היישובית. חברי הוועדה סברו כי אין לאפשר לוועד השכונה לפעול בנדון בטרם יחליטו על כך המוסדות העליונים. חברי הוועדה היו תמימי דעים כי יש לברר שאלה זו בפורום ציבורי, והסתייגו מכל יוזמה שפירושה התבדלות. בתום בירור ממושך ומקיף הגיעו חברי הוועדה למסקנה כי מפאת המצב המדיני המעורפל והכרעות חשובות, האמורות לקבוע את גורלה של חיפה לשנים ארוכות, יש להימנע מהקמת מועצה מקומית נפרדת.⁵⁴ ניתן לשער כי ביסודה של החלטה זו היתה התקווה כי בתוך זמן קצר תיכלל השכונה בתחום הגבול המוניציפלי של חיפה.

50. פרוטוקול ישיבת ועדת המשנה לקביעת גבולות הערים המנדטוריות שעל יד ועדת הגבולות, 14 במרס 1938, אצ"מ S25/243.

51. אורן, התיישבות בשנות מאבק, עמ' 57-58.

52. שכונת אחוזת שמואל, על שם הרברט שמואל, הנציב העליון הראשון בארץ-ישראל, נוסדה ב־1921 ואחר-כך נעצרה התפתחותה. ב־1925 התגוררו בה 50 תושבים, ב־1934 - 300, ולפי מפקד 1938 - 935. ראו: גורן (לעיל הערה 9), עמ' 53.

53. פרוטוקול ישיבת הוועדה היישובית, 19 בדצמבר 1937, אצ"מ 8/578. כחיווק לטענה זו נאמר כי גם בירושלים לא הובעה התנגדות להקמת מועצה מקומית בשכונות תלפיות ובית וגן.

54. אוריאל פרידלנד (שלוון), חבר בוועדה היישובית ומראשי היישוב היהודי בחיפה, למחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, 4 באפריל 1938, אצ"מ S25/5881.

העירייה החלה להידרש לעניין הרחבת הגבול העירוני על הר הכרמל בסוף 1938. הוועדה לבניין ערים ביקשה ממועצת העירייה לגבש דעה בנושא זה, ועל-פי הידוע לנו המועצה תמכה בכך עקרונית. ככל הנראה השפיעה המועצה על מושל המחוז וגם הוא סבר שיש להרחיב את התחום המוניציפלי של חיפה בכיוון דרום-מזרח. חלק מהשטח שיועד לסיפוח היה באותם ימים תחת ניהולו של ועד שכונת אחוזה. לנוכח ההתפתחות המהירה באזור זה גרס המושל כי יש להעבירו לתחום השיפוט המוניציפלי. מאחר שגם מבחינה כלכלית וחברתית השטח כולו הוא חלק מחיפה, מתקבל על הדעת שהכללתו תועיל לקידומו.⁵⁵

ניתן לשער כי עמדתו של המושל בנושא זה גובשה בין השאר בהשפעת הצד היהודי, שביקש להסדיר את מעמדה של שכונת אחוזה ולספח לחיפה שכונות יהודיות אחרות שנמצאו מחוץ לתחום השיפוט המוניציפלי.⁵⁶ סיפוח זה תאם, כאמור, את הקן של אלו שציידו בהרחבת הגבול העירוני לאור מסקנותיה של ועדת וודהד.

מועצת העירייה החליטה לתמוך בהצעתה של ועדת בניין ערים להקים ועדה שתבדוק את הסוגיה. המושל המליץ להעמיד בראש הוועדה את המהנדס סקריבנר (Scrivener), עוזרו של המושל באותה העת, ולכלול בה את קצין המחוז היהודי, את ליונל ווטסון (Watson) מהנדס העירייה, את יוסף ארדשטיין ונציג של שכונת אחוזה. הנציב העליון אישר את ההמלצה והוועדה מונתה ב-5 בינואר 1939. הוועדה היתה אמורה לחקור את הרחבת הגבול הדרומי של חיפה 'לאורך רכס הכרמל' – השכונות אחוזה, שאמבור, ורדיה, כרמליה, כרמל מערבי, זיו וכבאביר. מן הדיווח על מינוי הוועדה עולה כי בדיונים על התוכנית להרחבת הגבול המוניציפלי של חיפה היתה לשכונת אחוזה מרב תשומת הלב.

בהתאם לנתונים שהתפרסמו בדוח של הוועדה עולה כי שכונות אלו השתרעו על פני שטח של 17,330 דונם, והאוכלוסייה שהתגוררה בתחומן מנתה 2240 נפש.⁵⁷ מכל השכונות בלטה שכונת אחוזה בהיקף שטחה ובגודל אוכלוסייתה, שהיתה 1100 נפש, כמצוין בדוח. בשאר השכונות על הר הכרמל התגוררו 740 נפש בסך הכול. מאמצע שנות השלושים, שנים שבהן החל היישוב היהודי להתבסס על ההר, גדלה אוכלוסייתו באטיות אך בהתמדה.⁵⁸ בפסיפס השכונתי שנועד לסיפוח נכלל אזור ערבי אחד – הכפר כבאביר ששטחו הגיע לכדי 420 דונם והתגוררו בו 200 נפש.⁵⁹

55. מושל המחוז למוזכיר הראשי, 23 בדצמבר 1938, א"מ RG2/214/G151/38.

56. רמז לכך ראו למשל פרוטוקול ישיבת הוועדה היישובית, 9 בינואר 1939, א"מ 8/1079.

57. Report of the Haifa Municipal Boundary Commission, 13 March 1939, א"מ RG2/214/G151/38.

58. יחסית לשטחן של השכונות האחרות, שטחה של שכונת זיו היה הקטן ביותר: 230 דונם. אוכלוסייתה מנתה 200 נפש. השכונה החלה להיבנות בשנת 1935 ושמה ניתן לה ע"ש לורד ישראל משה זיו, יהודי ממוצא בריטי שנמנה עם גדולי התורמים למוסדות התנועה הציונית. מבחינה פיזית, ארגונית, חברתית וציבורית היתה השכונה חלק בלתי נפרד משכונת נווה שאנן (שנכללה בתחום השיפוט המוניציפלי) והפרדתה מבחינה מוניציפלית הכבידה על ועד נווה שאנן בכל הקשור לענייניהן המשותפים של שתי השכונות. לפיכך דרש הוועד לכלול אותה בתחום הגבול המוניציפלי החדש.

59. על-פי המסורת המקומית, הכפר כבאביר נוסד במחצית השנייה של המאה ה-19.

חקירתה של הוועדה נמשכה כחודשיים וחצי. חברי הוועדה נועדו עם נציגי השכונות לשמוע את דעתם. לקראת אמצע מרס היה הדוח מוכן. תוכנו של הדוח, המשתרע על פני שמונה עמודים, מעיד שהוועדה ערכה חקירה מקיפה ויסודית. בסופו של דבר המליצה הוועדה להרחיב את הגבול העירוני והביאה כמה נימוקים.

השכונות אחוזה וכבאביר בלבד הציבו לפניה בעיות. הראשונה הביעה את ההתנגדות הרצינית היחידה לסיפוח, שנבעה בעיקר מטעמים כלכליים – החשש מהטלת עול כבד של מסים, בהיותה מודעת, כשכונה יהודית, שהעירייה לא תספק לה את כל צרכיה המוניציפליים. לכן דרש ועד השכונה לאפשר לה להמשיך בהתפתחותה באופן עצמאי באמצעות יישום סעיף 63 בפקודת העיריות – הקמת ועד עירוני. הוועד ביקש אפוא לדחות את תהליך הסיפוח לשנתיים-שלוש עקב אילוצים כלכליים.⁶⁰ הוועדה לא ראתה בנימוק הזה נימוק משכנע.

בנוגע לכפר כבאביר התגלו בעיות מסוג אחר, שמקורן, כמצוין בדוח, באופיו החקלאי של הכפר.⁶¹ מכל מקום, הוועדה המליצה לכלול את שטח הכפר בתחום הגבול המוניציפלי, שכן לא יהיה הגיוני, בהתחשב במיקומו הגאוגרפי, שלא לעשות זאת.

הוועדה המליצה לכלול את כל השטח שתואר לעיל בתחום הגבול המוניציפלי, מאחר שאין הוא גדול מדי והעירייה תוכל לקלוט אותו. נציג שכונת אחוזה בוועדה, שלא התנגד לסיפוח, הציג להעניק לה מידה מסוימת של עצמאות בעניינים אחדים, והוועדה קיבלה את הצעתו. המלצתה של הוועדה התקבלה, נכנסה לתוקף ב־8 בפברואר 1940 ופורסמה בעיתון הרשמי של ממשלת המנדט.⁶² לפי נתוני הדין־וחשבון, הביא הסיפוח להגדלת מספר התושבים היהודים בתחום השיפוט המוניציפלי ב־2040 נפש. לעומת זאת לאוכלוסייה הערבית נוספו 200 נפש בלבד. למן אפריל 1940 נדרשו תושביהן של שכונות אלו לשלם מסים לעירייה בתמורה לשירותים שזו התחייבה להעניק להם, מה שעתידי היה להקנות להם גם את זכות הבחירה.

מה היה אפוא המצב הדמוגרפי בסוף שנות השלושים? בשנת 1939 מנתה אוכלוסיית חיפה, על־פי הערכת הממשלה, 105,900 נפש.⁶³ לפי תחשיב המצוי במסמך שהכין ככל הנראה ועד הקהילה היהודית בחיפה, התגוררו בעיר בסוף 1939 60,758 יהודים. בהסתמך על הערכת הממשלה הסיק עורכי התחשיב שבשנה זו התגוררו בעיר קצת פחות מ־45,142

60. ראו: ועד אחוזת הכרמל לסוכנות היהודית, 11 בינואר 1939, אצ"מ S25/5881.

61. נמצא כי מרבית תושביו של הכפר עוסקים בעבודת אדמה ומיעוטם מוצאים את פרנסתם בחיפה כפועלים ובעלי מלאכה. הכפר, שהיה מוקף משלושת צדדיו בשכונות יהודיות, נכלל בתחום שטח הבניין העירוני. למרות זאת, נטען כי על־פי מראה השטח אין הוא מתאים להיכלל בתחום המוניציפלי. אולם הכפריים, כמצוין בדוח הוועדה, הביעו נכונות לאמץ בהדרגה דפוסים עירוניים.

62. אישור של המזכיר הראשי על השינוי בתחום השיפוט המוניציפלי של חיפה, מרס-אפריל 1940, א"מ RG2/214/G15/38. תיאור תוואי הגבול שנקבע ראו: Order by the High Commissioner under section 5 of the Municipal Corporations Ordinance, 1934 שם.

63. ראו: Seikaly, *Haifa*, p. 47.

ערבים, והיהודים היו אפוא 57.4 אחוזים מאוכלוסיית העיר. לדעתם, שיעור היהודים באוכלוסייה גדל עקב בואם של עולים יהודים לחיפה ועזיבת ערבים את העיר.⁶⁴ בשנת 1940 מנתה אוכלוסיית חיפה על-פי הערכת הממשלה 111,500 נפש.⁶⁵ בהתאם לתחשיב הנוכח לעיל, בשנה זו גדלה האוכלוסייה היהודית בחיפה ב־2500 נפש ומנתה אפוא 63,258 נפש. מכאן שהאוכלוסייה הערבית מנתה קצת פחות מ־48,242 נפש, והיהודים היו אפוא 56.7 אחוזים מאוכלוסיית העיר באותה שנה. הפעם לא ציינו עורכי התחשיב כי שיעור היהודים באוכלוסייה גדל בגלל עלייה יהודית או עזיבת ערבים את העיר.⁶⁶ אילו היינו מקבלים את הנתונים האלה כמהימנים, היינו יכולים לקבוע ברורות כי בסוף שנות השלושים היה ליהודים רוב באוכלוסיית העיר,⁶⁷ ובן-גוריון השיג במידת-מה את אחד היעדים המרכזיים שהתווה ליהוד חיפה. אלא שהנתונים שהובאו אינם משקפים לדעתי את המציאות לאמתה, שכן הם מבטאים הערכה בלבד שנעשתה כדי להוכיח כי היהודים הם רוב בעיר. יתר-על-כך, אי אפשר לדעת אם בהכנת ההערכות האלה הובאו גם תושבי המפרץ במניין האוכלוסייה היהודית של חיפה. וכאמור, הקריות לא נכללו בתחום השיפוט המוניציפלי של חיפה. מכל מקום, ניתן לקבוע כי בשנת 1939 היו היהודים לראשונה רוב באוכלוסיית

64. ראו: ארכיון ע"ש אבא חושי [להלן: א"ח] 3/41. אף-על-פי שלא ידוע לנו ברורות מי יזם את המסמך הזה, ניתן לשער שהכין אותו ועד הקהילה העברית בחיפה. במסמך זה מוצגים נתונים על השינויים בגודל האוכלוסייה היהודית בחיפה בשנים 1938-1941 בהשוואה לאוכלוסיית העיר כולה. הנתון לשנת 1939 התקבל מתחשיב שהתבסס על נתוני המחלקה לסטטיסטיקה של הממשלה על גודל אוכלוסיית חיפה ועל שקלול שיעור הריבוי הטבעי. לפי סיקאלי, ב־1939 היו היהודים קצת למעלה מ־50 אחוזים מאוכלוסיית העיר (Seikaly, Haifa, p. 47). עם זאת, חלה כנראה טעות בנתונים הדמוגרפיים שסיקאלי מציגה אשר לפיהם היו היהודים באותה שנה 34.7 אחוזים מאוכלוסיית חיפה (Seikaly, Haifa, p. 49).
65. עיריית חיפה, המחלקה לפיתוח, המדור לסטטיסטיקה, 'מספרים ועובדות על חיפה', חיפה 1953, עמ' 7.
66. אורן מציין כי בשנת 1940 מנתה אוכלוסיית חיפה 110,000 נפש, בהם 62,000 יהודים (56 אחוזים) (התיישבות בשנות מאבק, עמ' 64). נתונים אלו צוטטו מספרו של זאב וילנאי, מדריך ארץ ישראל (משנת 1954). לא ידוע על מה ביסס וילנאי את נתוניו, שכן מדריך זה, כמו שאר המדריכים שיצאו בסדרה זו, נכתב ללא הפניות לסימוכין. אורן מפנה את תשומת הלב להערכה שונה שהביאה הסוכנות היהודית, בלי לנקוב במספר כלשהו. במקום אחר נמצא כי על-פי הערכת הסוכנות היהודית מנו היהודים בסוף 1939 69,000 נפש, משמע הרבה יותר מהנתון שהתקבל בתחשיב שצוין לעיל. ראו: יהודה סלוצקי ואחרים (עורכים), ספר תולדות ההגנה, ב, תל-אביב 1964, עמ' 1388. מכל מקום, אורן העדיף להשתמש בנתונים שהביא מספרו של זאב וילנאי. לדעתו, העולים שהתיישבו בחיפה בשנים 1937-1940 הם שהביאו לגידול האוכלוסייה היהודית בה והם שהיטו את הכף לטובת רוב יהודי של 56 אחוזים בשנת 1940 בעיר. הוא מציין שבמספרם של הלא יהודים בעיר לא חל שינוי והוא נשאר יציב (התיישבות בשנות מאבק, עמ' 19). נתון זה לזה המופיע אצל אורן התפרסם גם במחקרים אחרים, למשל: כץ, מדינה בדרך, עמ' 136.
67. סיקאלי (כאמור, ציינה את גודל האוכלוסייה היהודית ב־1939 בקצת למעלה מ־50 אחוזים) מציינת כי בסוף שנות השלושים היו היהודים בחיפה 30.5 אחוזים מהאוכלוסייה (Seikaly, Haifa, p. 50). כמובן אין זה מתיישב עם הנתון שנקבה לשנת 1939 (לעיל הערה 64) ויש להניח שמדובר בטעות שנעלמה מעיניה.

העיר (ללא תושבי המפרץ), אם כי בהפרש קטן ביותר מתושבי הערבים. וכך גם היה בתחילת שנות הארבעים.

תמורות בגודל האוכלוסייה בשנות הארבעים והמאזן הדמוגרפי על-פי טיעוני הצד הערבי

הנתונים הדמוגרפיים משנות הארבעים מלמדים כי חל גידול משמעותי באוכלוסיית חיפה. בדות עיריית חיפה לשנת 1943/44 נקבע, על סמך נתוני מחלקת הסטטיסטיקה הממשלתית, שהאוכלוסייה היהודית בעיר מונה 70,000 נפש, והאוכלוסייה הערבית 57,900 נפש: 34,200 מוסלמים ו-23,700 נוצרים.⁶⁸

בפברואר 1943 התכנסה ההנהגה הערבית בחיפה לגבש דרך פעולה כדי להחזיר לעצמה את כוחה במועצת העירייה וראשותה.⁶⁹ מודיע של הש"י (שירות הידיעות של 'ההגנה'), שנכח בכינוס, דיווח בין השאר על ביקורת שהוטחה בחברי מועצת העירייה היהודים ש'הכניסו לעירייה את אחוזה, קרית ביאליק וקרית מוצקין ועל ידי כך הגיעו לרוב'. 'הערבים', אמר אחד המשתתפים בכנס, 'כולים לטעון כי יש להוציא את הקריות הנ"ל מתחום העירייה'.⁷⁰ הערבים היו אפוא מודעים לכך שהיהודים היו רוב בחיפה כל עוד נמנו אנשי הקריות עם תושבי העיר. עם זאת, הטיעון הערבי נכון בחלקו, שכן הקריות לא סופחו לחיפה ונשארו מחוץ לשטח השיפוט שלה. מכל מקום, לנוכח החשש מן ההשלכות של סיפוח שכונות

68. הארץ, 5 באפריל 1945. זו היתה הפעם הראשונה שפרסמה העירייה, בדות השנתי שלה, נתונים רשמיים על גודל האוכלוסייה הערבית בעיר. לפי הסטטיסטיקה הממשלתית, מספר היהודים בעיר נאמד ב-70,000 נפש. כבר בתחילת 1941 העריכו 'שמאים' את גודל היישוב היהודי בחיפה ב-70,000 נפש בקירוב. נתון זה התבסס גם על ההערכה שלפיה נמצאו בעיר בתחילת 1941 5000 פועלים שהגיעו לעיר לעבודה זמנית (ראו לעיל הערה 64). הדוח השנתי של העירייה לשנת 1941/42 ציין כי אוכלוסיית המפרץ מונה 10,000 נפש. ראו: הארץ, 11 באפריל 1943. משמע שללא אוכלוסיית המפרץ מנתה האוכלוסייה היהודית בחיפה בשנת 1941 כ-60,000 נפש.

69. בכינוס שהתקיים בחיפה השתתפו למעלה ממאה איש שנמנו עם האליטה הפוליטית, הכלכלית, הדתית והציבורית של החברה הערבית בחיפה. על הדברים שנאמרו בכינוס ועל ההחלטות שהתקבלו ראו: גורן (לעיל הערה 9), עמ' 115-116. כינוס זה התקיים על רקע של פעילות אינטנסיבית של עסקנים בולטים בקרב האליטה הפלסטינית, שניסו להחיות את הפעילות הפוליטית בקרב ערביי ארץ-ישראל, ובכלל זה עריכת שינויים במערכת המוניציפלית. אותותיו של תהליך זה, שהחל ב-1943, ניכרו היטב בחיפה.

70. ידיעות 'החון' (כינוי של מודיע שפעל בשירות 'ההגנה'), 28 בפברואר 1943, את"ה 105/298. סיפוח שכונת אחוזה ב-1940 לא עורר ככל הנראה באותה העת תגובה ערבית מקומית כלשהי. ייתכן שראשי ההנהגה הארצית הטיחו ביקורת כלשהי בהנהגה המקומית, אולם לא מצאנו לכך סימוכין כלשהם. ניתן לשער כי פרוץ מלחמת העולם השנייה והקשיים שהתעוררו בעטיה סיחחו את דעתם של מי שהיו אמורים לצאת נגד החלטת הסיפוח. מהמחצית השנייה של שנות הארבעים ואילך, על רקע ההכנות לקראת הבחירות למועצת העירייה, נטען שוב נגד סיפוח שכונת אחוזה. ראו למשל: אלי-אתחאד, 3 באוקטובר 1946.

יהודיות, הוצע בתום הכנס לדרוש מן הממשלה לצרף לתחום שטח השיפוט העירוני את הכפרים טירה ובלד אל-שיח'. המודיע דיווח כי בכנס נאמר שאוכלוסיית טירה מונה 10,000 נפש. הצעה זו, צוין, נועדה לתת לערבים רוב מכריע. תזכיר ברוח זו נשלח לנציבי העליון.⁷¹ הפרטים שהובאו בסקירה של המודיע מורים ברורות כי הערבים החלו לחשוש מהשלכותיו של היתרון הדמוגרפי שהיה ליהודים בחיפה, ולדעתם סיפוחם של טירה ובלד אל-שיח', הסמוכים לחיפה, אמור היה לפתור את הבעיה. לכן הפרויו בציון גודל האוכלוסייה של טירה, הכפר הגדול ביותר הן בשטחו הן במספר תושביו; לפי אומדן משנת 1946 מנתה אוכלוסייתו של הכפר כ-5850 נפש,⁷² ובשלהי תקופת המנדט היו בכפר 9000 נפש: כ-6000 בני הכפר והשאר זרים שהגיעו אליו בשנות המלחמה.⁷³ דהיינו, הנתון הנוגע לגודל אוכלוסיית טירה ב-1943 שיקף הפרוזה גדולה, שהיה בה כדי לבטא מגמתיות מובהקת. אוכלוסייתו של בלד אל-שיח', הכפר השני בגודלו, היתה ב-1943 לפי אחת ההערכות כ-5000 נפש, שנתיים לאחר מכן - 4120 נפש,⁷⁴ ובהתאם לאומדן משנת 1946 4570 נפש.⁷⁵ אוכלוסיית שני הכפרים מנתה אפוא ב-1943 לא יותר מ-10,000 נפש.

בשנת 1944 מנתה אוכלוסיית חיפה לפי הערכת הממשלה 128,800 נפש: 66,000 יהודים (51.3%), 62,500 ערבים (48.5%) ו-500 אחרים.⁷⁶ בשנת 1945 מנתה אוכלוסיית חיפה לפי הערכת העירייה 132,000 נפש בקירוב; לא צוינו בה נתונים לפי חלוקה עדתית.⁷⁷ בשנת 1945 טען הצד הערבי כי רוב אוכלוסיית העיר היא ערבית. בכתבה שהתפרסמה בעיתון פלסטין ב'16 בדצמבר 1945, תחת הכותרת 'הערבים הם הרוב בחיפה', נטען כי האוכלוסייה הערבית בחיפה מונה 90,000 נפש לעומת 70,000 יהודים.⁷⁸ העיתון מציין שמקורם של

71. ידיעות 'העתונאי' (כינוי של מודיע שפעל בשירות 'ההגנה'), 28 במרס 1943, 20 במאי 1943, את"ה 105/298.

72. נתוני הממשלה על אומדן האוכלוסייה לשנת 1946 ראו: א"מ 94/3559/103-32.

73. תיק הכפר טירה, 30 במאי 1947, את"ה 105/345. השוו: עבד אל-רחים אל-מדור, קריה טירה חיפא, ביר זית 1995, עמ' 132.

74. סקירת מודיעין של 'ההגנה', 'ידיעות על כפרים בנפת חיפה', 17 במאי 1943, את"ה 105/224; וליד אל-ח'אלדי, כי לא ננסא: קרא פלסטין אלתי דמרתהא אסראיל סנת 1948 ואסמא שהדאהא, ביירות 1997, עמ' 77.

75. ראו לעיל הערה 72. ראו גם: סקירה על הכפר בלד אל-שיח', תחילת שנות הארבעים, את"ה 105/224.

76. נתוני מחלקת הסטטיסטיקה הממשלתית, א"מ 94/3569/103-32. לקראת סוף 1944 ערכה מחלקת הסטטיסטיקה הממשלתית אומדן אוכלוסין כללי, שכלל גם ביקורת מפורטת של האומדנות שנערכו עד אז. לשם כך השתמשו בחומר רב על תנועת האוכלוסייה לפי מקומות. על סמך אומדן זה 'בבנו' אומדנות דמוגרפיים שהתבססו בעיקרו של דבר על ההערכות מהשנים 1944-1945. ראו גם: שטרן (לעיל הערה 4), עמ' 107.

77. דוח של מהנדס העיר, Haifa Post War Development Scheme, 1945, אצ"מ A297/36.

78. בסוף 1945, בעת שהחלה ההתארגנות לקראת הבחירות למועצת העירייה, גילתה העיתונות הערבית עניין רב בנושא הדמוגרפי. יותר מכול נועד השימוש בהיבט זה להוכיח כי חיפה היא עיר ערבית ולטעון כי בשל כך ראשות העירייה והרוב במועצה צריכים להיות נתונים בידי הערבים. הטיעון הדמוגרפי נועד אפוא, יותר מכל הטיעונים האחרים, לעגן את הדרישה למינוי ראש עיר ערבי כעובדה שאינה ניתנת לערעור.

נתונים אלו במפקד שערכה לשכת המסחר הערבית בחיפה לקראת סוף 1945 בקרב תושבים ערבים שהחזיקו בכרטיסי קשר של מחלקת הפיקוח על המזון. את כרטיסי הקשר חילקה מחלקת האספקה של הממשלה כדי להסדיר חלוקת מוצרי יסוד לתושבים בתקופת המלחמה. ראייה זו, לדעת בעל הכתבה, מוכיחה כי הערבים הם הרוב בחיפה, ולכן יש לעדכן את השלטונות ולתקן את הדעה הרווחת כי היהודים הם הרוב בעיר.⁷⁹ לעומת זאת, הצד היהודי טען כי בסוף 1945 היו היהודים הרוב באוכלוסייה ומספרם נאמד ב־79,000 נפש.⁸⁰ בהתאם לאומדן משנת 1946 מנתה אוכלוסיית העיר 145,430 נפש – 74,230 יהודים ו־70,910 ערבים; 41,000 מוסלמים, 29,910 נוצרים ו־290 אחרים.⁸¹ ברם, בצד הערבי הוסיפו לטעון כי לערבים יתרון דמוגרפי. עיתון פלסטיין פרסם ב־24 בינואר 1946 כתבה בנושא הבחירות לעיריית חיפה ובכותרתה צוין כי הערבים הם הרוב בחיפה. בכתבה צוטט עלי אל־ח'ליל, חבר במועצת העירייה, שהבהיר כי לפי סטטיסטיקה ממשלתית רשמית למחצה, מספר התושבים הערבים בחיפה הוא כ־88,000, ואילו מספרם של הלא ערבים הוא כ־70,000. בעיתון אל־מהמאז⁸² פורסמה ב־10 בפברואר 1946 כתבה שנקבה מספר אחר: מאחר שבמניין האוכלוסייה היהודית בחיפה נכללו תושבי קריית חיים וקריית מוצקין, טען הכותב, בחיפה מתגוררים לא יותר מ־60,000 יהודים. לעומת זאת, בהתייחסו לגודל האוכלוסייה הערבית בעיר טען כי מתגוררים בה למעלה מ־93,000 ערבים. נתונים דומים מופיעים בשתי כתבות שהתפרסמו באל־מהמאז ב־3 בנובמבר 1946 ובפלסטיין ב־8 בנובמבר 1946. השינוי היחיד הוא גודל האוכלוסייה היהודית שנוקב בהן הפעם: 71,000 נפש. בכתבה שפורסמה בעיתון פלסטיין ב־10 בנובמבר 1946 נטען שגודלה של האוכלוסייה הערבית הוא 102,000 נפש,⁸³ נתון שלא איתרנו בכתבות אחרות. בין כך ובין כך, העיתונות הערבית הוסיפה להדגיש, כל עוד נמשכו ההכנות לבחירות לעירייה, שהערבים הם הרוב בחיפה.⁸⁴

79. שם. אין בידינו תיאור כולל על מסגרת המפקד הזה מטעם הגוף המבצע, למעט התייחסויות לתוצאותיו בעיתונות. כל הפרסומים מציינים אותם נתונים על גודל האוכלוסייה הערבית והיהודית. ראו: לקט ידיעות מהעיתונות הערבית משנת 1946, את"ה 105/183.

80. אורן, התיישבות בשנות מאבק, עמ' 64. אורן מצטט את הנתון מספר תולדות ההגנה, ושם מצוין שנתון זה מסתמך על הערכת הסוכנות היהודית. ראו: יהודה סלוצקי ואחרים (עורכים), ספר תולדות ההגנה, כרך ג, חלק שלישי, תל־אביב 1973, עמ' 1963. ניתן להניח בוודאות כי בנתון הזה כללה הסוכנות היהודית גם את תושבי המפרץ. בדוח השנתי השנים־עשר של עיריית חיפה לשנת 1945/46 מאוקטובר 1946 מצוין כי אוכלוסיית המפרץ מנתה כ־15,000 נפש. ראו: אע"ח 8/859.

81. ראו לעיל הערה 72.

82. אל־מהמאז, שיצא לאור בשנים 1946-1947, כשמו כן הוא: עיתון ביקורת.

83. הנתון מבוסס על דברים שאמר ג'אד סוידאן, עסקן ציבור שנמנה עם האליטה של החברה הערבית בחיפה, ששימש באותה העת חבר בוועדת הבחירות של העירייה. לדבריו, לפי הסקר האחרון של מחלקת האספקה, עלה מספר התושבים הערבים מ־93,000 נפש ל־102,000 נפש, ואילו מספרם של היהודים היה כבעבר, 71,000 נפש.

84. ראו: אל־יחדה, 21 בנובמבר 1946; אל־מהמאז, 1 בדצמבר 1946.

בדיווחו לפני ועדת החקירה של האו"ם (UNSCOP) ביוני ב-1947 אמר ראש העירייה שבתי לוי כי אוכלוסיית חיפה מונה 145,000 נפש: 79,000 יהודים (ללא תושבי המפרץ) ו-66,000 ערבים (40,000 מוסלמים ו-26,000 נוצרים).⁸⁵ נתונים אלו לא היו מקובלים בצד הערבי, וגם בשנה זו התמידה העיתונות הערבית לטעון כי לערבים יתרון דמוגרפי מובהק בחיפה.⁸⁶ בסוף אוגוסט 1947 דיווח שבתי לוי כי אוכלוסיית חיפה מונה 150,000 נפש בערך.⁸⁷

לפי הנתונים הדמוגרפיים שצינו כאן ניתן לקבוע בוודאות כי מספרם של הערבים בתחום השיפוט המוניציפלי של חיפה לא היה מעולם 100,000 נפש. המנהיגות והעיתונות הערבית נקטו הפרזה מכוונת בציון מספרם של תושביה הערבים של חיפה מזה ודייקו בציון מספר תושביה היהודים של העיר מזה.

כיצד להוכיח רוב יהודי?

מן הרישומים שאותרו במקורות היהודיים מצטיירת תמונה ברורה למדי המאפשרת לנו להבהיר טוב יותר את המאזן הדמוגרפי בין הצדדים. בתגובה למאמר שהתפרסם בעיתון אל-דפאע במאי 1944, ובו נכתב על דרישת הערבים למנות ראש עירייה ערבי בחיפה ונטען שהערבים הם הרוב בעיר, הופיעה בעיתון הארץ ב-23 במאי 1944 כתבה מפורטת של מחבר אלמוני, שביקש להפריך את הטענה שחיפה היא עיר ערבית. המחבר העלה שורה של טיעונים ופתח בהתייחסות לפן הדמוגרפי של הסוגיה. לפי דבריו, שיעורם של היהודים בחיפה, ללא תושבי עמק זבולון, הוא 55 אחוזים מכלל האוכלוסייה. צירופם של תושבי עמק זבולון, הצפויים לדעתו להסתפח במהרה לתחום שיפוט של העירייה, יגדיל את שיעור היהודים באופן ניכר, לכל הפחות לכדי 65 אחוזים מכלל האוכלוסייה. תגובה נוספת לכתבה בעיתון אל-דפאע הופיעה בעיתון הבקר. העיתון יצא נגד הדרישה

85. ידיעות מהעיתונות העברית, יוני 1947, את"ה 105/35; *Vaad Leumi, Local Government in Palestine, Memorandum Submitted to the United Nations Committee on Palestine, Jerusalem 1947*, p. 8. לפי מספר הערכות, במרוצת 1947 הצטמצם גודלה של האוכלוסייה הנוצרית בחיפה ב-5000 נפש בקירוב. ראו: ידיעות 'שיח' נעים' (כינוי של מודיע שפעל בשירות 'ההגנה') מ-1947, את"ה 105/193. מקור זה מבוסס על דיווח מפי אישיות שנמצאה בקיאה בענייני העדות הנוצריות בחיפה. וכן: סקירה של הוועד הלאומי, 'הערות לרשימה על מספר התושבים לפי החלוקה האדמיניסטרטיבית של המדינה היהודית' מ-21 בדצמבר 1947, א"מ 94/3559/103-32.

86. ראו למשל: אל-יחדה, 13 בינואר 1947; אל-דפאע, 27 באפריל 1947; פלסטין, 29 באפריל 1947; אל-יחדה, 1 ביולי 1947. לקט ידיעות שהתפרסמו בעיתונות הערבית באוגוסט 1947, את"ה 105/185.

87. שבתי לוי למערכת 'ידיעות עירית תל-אביב', 28 באוגוסט 1947, אע"ח 1/704. מן הדיווח של לוי עולה שבין יוני לאוגוסט 1947 גדלה אוכלוסיית חיפה ב-5000 נפש. לא מצאנו בכתובים הסבר לגידול המהיר הזה.

להעמיד ראש עירייה ערבי בחיפה, וביסס את טיעונו בין השאר על הממד הדמוגרפי. נדמה שהבסיס היחידי לדרישה הוא רצונם של הדורשים, ציינה הכתבה, 'לא עמדתם המספרית של הדורשים יצדיקו ראשות ערבית לעיריה'.⁸⁸ העיתון הביע פליאה על פשר הנתונים שנמצאו בידי מחלקת המזונות בחיפה, שלפיהם הערבים הם הרוב בחיפה. לפיכך, נאמר בכתבה: 'אחד החובות הדחופים של הגופים היהודים האחראים בחיפה הוא להבהיר את הנקודה החשובה החיונית הזו, יחסי מספר התושבים'.

באותה העת נדרשה לכך 'הוועדה לתכנון חיפה', שהקימה הסוכנות היהודית כדי להכין תוכניות להרחבת היישוב היהודי בחיפה וסביבותיה על מנת להבטיח את עתידה היהודי של העיר.⁸⁹ בישיבה שקיימה הוועדה ביוני 1944 נדונו נושאים שונים שדרשו נתונים סטטיסטיים ושנועדו בין השאר להציג את קצב הגידול הדמוגרפי של היהודים והערבים, כדי 'להגיע למסקנה מה הם האמצעים הדרושים להגדלת מספר היהודים בחיפה'.⁹⁰

בהצאה שנשא יצחק בן-צבי במרס 1945 לפני באי הכנס המוניציפלי השנתי של ההסתדרות, הוא דיבר גם על המצב הדמוגרפי בחיפה. דומה כי לראשונה השתמעה מדבריו המציאות כהווייתה. הוא לא הסתיר את העובדה כי היהודים הם מיעוט בתחום השיפוט המוניציפלי של חיפה. לדבריו,

יש בחיפה 70,000 יהודים ו-70,000 ערבים. אבל בתוך מספר זה של היהודים כלולים שטחים מאוכלסים על ידי יהודים, שהם מחוץ לחיפה, כמו קרית ביאליק וקרית מוצקין. וזה כולל גם את יאגור. אני מניח, שלמעשה היהודים הם מיעוט בשטח האזור העירוני של חיפה. בכלל, אינם יודעים את זה. בגבולות העיריה – הם מיעוט, אמנם מיעוט לא קטן, אבל מיעוט.⁹¹

נושא זה מתבהר עוד יותר במכתבו של ד"ר אפרים פורדרר, חבר במזכירות המחלקה המוניציפלית של הוועד הלאומי, ליצחק בן-צבי:

בשנת 1944 היו בחיפה 60,000 ערבים ולכל הפחות 65,000 יהודים. יוצא שמספר היהודים הוא יותר גדול, אבל לא בטוח שכך גם המצב ביחס לנתונים הא"י ורק זה קובע בשעת בחירות לעיריה. לכן נוהגים להוסיף למספר היהודים בתחומי העיריה את היהודים בעמק זבולון ולהוכיח על ידי זה את הרוב היהודי המוחלט בחיפה, אם כי עמק זבולון אינו נכלל באזור השיפוט של עיריית חיפה.⁹²

דבריהם של בן-צבי ופורדרר משקפים היטב את חששם של היהודים באותה העת מהגידול

88. ראו: לקט ידיעות שהתפרסמו בעיתונות העברית בשנת 1944, אע"ח 8/975.

89. על הרקע להקמת הוועדה לתכנון חיפה ועל פועלה ראו: גורן (לעיל הערה 9), עמ' 439-442.

90. פרוטוקול הישיבה השלישית של הוועדה לתכנון חיפה, 13 ביוני 1944, אא"ח 3/48.

91. פרוטוקול הכינוס המוניציפלי של ההסתדרות, 19 במרס 1945, אה"ע IV219B/289.

92. ד"ר אפרים פורדרר ליצחק בן-צבי, 22 באוגוסט 1945, אצ"מ S25/5940.

הניכר באוכלוסייה הערבית בעיר. ביטוי מובהק לכך מצוי גם במכתב ששלח ועד פועלי העירייה היהודים למזכירות מועצת פועלי חיפה, ב־7 בפברואר 1945, המתמקד בחשיבותה של חיפה ליהודים. ההתייחסות להיבט הדמוגרפי היא עיקרו של מכתב זה:

כידוע נקראת חיפה עיר העתיד ובאמת עתידה עיר זו להיות מהגדולות והחשובות במזרח התיכון [...] מתוך הפרספקטיבה הזאת אנו מצויים לשאול את עצמנו: התהיה חיפה עיר עברית? הנהיה רוב בעיר זו [...] לשום עיר בארץ לא נשקפת סכנה להפיכת רוב יהודי למיעוט. עד כמה שאפשר לראות את ההתפתחות של ירושלים טבריה וכו' אין לראות בהן גידול כביר של האוכלוסייה כיוון שהפוטנציאל הכלכלי הוא נמוך, אין המשיכה לאנשים חדשים כה גדולה להתישב בהן. ההיפך מזה הוא חיפה. בגלל הפוטנציאל הכלכלי העצום והמפעלים הגדולים שיקומו בה תמשוך אליה כוחות אדם להתישב בה [...] מכיון שהפועלים הפשוטים ברובם הם לא יהודים הרי הקמת מפעלים אלו תביא לחיפה זרם גדול של אוכלוסייה כפרית לא יהודית, מה שעלול לעשות את חיפה בזמן קצר עיר לא יהודית במידה ניכרת.⁹³

בדברים שנשא דוד בר־רב־האי בנובמבר 1946 לפני חברי הוועדה היישובית הוא עמד בין השאר על חוסר הבהירות בשאלת גודל האוכלוסייה היהודית והערבית בעיר: 'עדיין איני יודע אפילו מי מהווה את הרוב בעיר הזאת'. על־פי גרסתו, גודלה של האוכלוסייה היהודית זהה בערך לגודלה של האוכלוסייה הערבית.⁹⁴ בתחילת ספטמבר 1947 פרסמה לשכת הבחירות לעירייה, שפעלה מטעם ועד הקהילה העברית, תזכיר פנימי שעסק בבקשות שהגיש הצד הערבי לצורך אישור זכות הבחירה. 'יש לשער כמעט בוודאות', צוין בפתח התזכיר, 'כי על בסיס בדיקה יסודית שנערכה, היהודים והערבים באזור שיפוטה של עיריית חיפה (ולא של אזור בנין ערים) מתחלקים באופן שווה, דהיינו: 65,000 יהודים וכמספר הזה ערבים'.⁹⁵ ככל הידוע לנו, זו היתה הפעם הראשונה שהממסד היהודי בחיפה הודה בקיומו של שוויון דמוגרפי, בלי שנתן לכך כמובן פרסום בפומבי. לנוכח הנתונים שצוינו בתזכיר, יש לתהות אפוא מהי מידת מהימנותם של הנתונים שהציג שבתי לוי שלושה חודשים לפני־כן, בדברו לפני ועדת החקירה של האו"ם בעניין גודל האוכלוסייה היהודית בעיר. ניתן לשער כי לוי כלל גם את תושבי המפרץ במניין אוכלוסיית העיר, אף־על־פי שידע כי אין הוא כלול בתחום שטח השיפוט של העירייה. אולם כאמור, בתזכיר של הוועד הלאומי, תושבי המפרץ לא נכללו בתחום זה.

93. תזכיר ועד הפועלים היהודים בעירייה למזכירות מועצת פועלי חיפה, 7 בפברואר 1945, אה"ע IV250/27/2/504.

94. פרוטוקול ישיבת הוועדה היישובית, 6 בנובמבר 1946, אע"ח 8/700.

95. תזכיר פנימי של לשכת הבחירות לעירייה שליד ועד הקהילה העברית, 4 בספטמבר 1947, אע"ח 35/07-06. עיון בחיבורים העוסקים בתולדות חיפה בתקופת המנדט מורה כי רובם מציינים שהיהודים היו הרוב באוכלוסייה ערב המלחמה, אך אין הם מביאים סימוכין לכך. המחברים הסתמכו כמדומה על עובדות שלדעתם היו מובנות מאליהן ולא ראו צורך לבדוק אותן.

חיפה רבתי או חיפה זוטא?

חששותיהם של היהודים שמא יקטן משקלם הדמוגרפי בחיפה נחשפו ברורות כאשר עלתה שוב על הפרק שאלת סיפוח עמק זבולון. לאור תוכניות הפיתוח שהחלה העירייה לגבש מאז 1943, שנועדו להתבצע לאחר המלחמה, פעל הצד היהודי למימוש האינטרסים שלו במסגרת תוכניות אלו כדי להבטיח בראש ובראשונה את עתידה היהודי של העיר.⁹⁶ כאמור, הוויכוח על מעמדו של אזור זה התעורר עקב היותו מחוץ לתחום השיפוט המוניציפלי של עיריית חיפה. בעיקרו של דבר, הדעות היו חלוקות: המתנגדים לסיפוח טענו שתושבי המפרץ יידרשו לשלם מסים בלי לקבל תמורה הולמת, כי העירייה לא תוכל לספק להם את השירותים המוניציפליים הנדרשים; ואילו המצדדים בסיפוח העלו את הטעם הפוליטי, כלומר, הגדלת כוחם של היהודים בחיפה כדי להביא לשינוי דמוגרפי מהותי באוכלוסייה היהודית. בפועל אפשרות הסיפוח היתה רלבנטית לקריית חיים בלבד, מאחר שקריית מוצקין וקריית ביאליק קיבלו סטטוס מוניציפלי עצמאי. סיפוח המפרץ כיחידה אחת היה אפוא משאת נפש, שהמצדדים בו האמינו כנראה שיהיה אפשר להגשימו בסופו של דבר.

מאמצע 1943 ואילך החלה הבעיה הדמוגרפית לתפוס מקום מרכזי בסדר היום הציבורי של מוסדות הנהגת היישוב. במדור 'פנקס חיפני' בעיתון הארץ פורסמה ב־10 ביוני 1943 כתבה מפורטת בנושא זה, שנועדה להציג לפני הקוראים את היבטיה השונים של הבעיה. מחבר הכתבה הגיע למסקנה כי האיחוד הוא בלתי־נמנע. בשלהי שנת 1943 התקיימו התייעצויות ברמה המוסדית. ראשי היישוב היהודי נקראו להביע את דעתם בשאלת סיפוח המפרץ לתחום שיפוטה של העירייה. דניאל אוסטר, סגן ראש עיריית ירושלים, וישראל רוקח, ראש עיריית תל־אביב, מראשי המערכת המוניציפלית, הביעו תמיכה מלאה ברעיון הסיפוח. 'אני רוצה לראות בחיפה כמו בירושלים', אמר אוסטר, 'סיפוח וצירוף עד כמה שאפשר יותר כוחות יהודיים כדי לכבוש את העירייה מבפנים'.⁹⁷ לנגד עיניו ניצבה שאלת השכונות היהודיות במערב ירושלים, שלדעתו היה צריך לספח לתחום השיפוט העירוני ולהגדיל בכך בעתיד את משקלם של הבוחרים היהודים בירושלים.⁹⁸ גם רוקח הביע דעה דומה וראה ביוזמה זו אפשרות לחזק את הנציגות היהודית בעירייה.⁹⁹

הדיון המקיף הראשון שיוחד לסוגיה זו התקיים בדצמבר 1943 והוא נועד ללבן את הבעיה ולגבש דעה מוסכמת. מפרוטוקול הישיבה עולה שכל המשתתפים, שייצגו שורה של מוסדות יהודיים, תמכו באיחוד, למעט הסתייגות אחת.¹⁰⁰ עורך הדין צבי ברנזון מהמחלקה

96. כמענה לתוכניות הפיתוח של העירייה פעלו ראשי היישוב היהודי להגביר את כוחם של היהודים במרחב העירוני באמצעות רכישת שטחים מסוימים ויישובם. על תוכניות הפיתוח של העירייה ונסיגות ראשי היישוב היהודי להרחיב את ההתיישבות ראו: גורן (לעיל הערה 6).

97. דניאל אוסטר לא' קרמנר, יו"ר התאחדות בעלי התעשייה בחיפה, 27 באוקטובר 1943, אצ"מ S25/5880.

98. ראו: אלסברג (לעיל הערה 1), עמ' 347.

99. ישראל רוקח לא' קרמנר, 3 בנובמבר 1943, אצ"מ S25/5880.

100. פרוטוקול ההתייעצות בשאלת עתידו המוניציפלי של מפרץ חיפה, דצמבר 1943, אצ"מ 8/711. הדברים הבאים על ישיבה זו מבוססים על הפרוטוקול הזה.

המוניציפלית של ההסתדרות, שפתח את הדיון, לא הותיר ספק בדבר חשיבותו של הסיפוח. 'חיפה היא העיר הראשונה במעלה בארץ מבחינה כלכלית – אפשר ולא היה צורך כלל באיחוד', טען, אולם, 'ההתפתחות המדינית מוכיחה שחיפה כה חשובה לארץ, עד שאין לסבול קיום מוניציפלי מפורד ומפורר של עמק זבולון'. אך עד ליישומו של צעד זה, אמר, הוא תומך בהקמת מועצה מקומית שתאחד את כל השכונות במפרץ. את הקושי העיקרי במימוש הרעיון הזה הוא ראה בהקשר המדיני ובהתנגדות הצפויה של הערבים לגידול כוחם של היהודים בעירייה. אוריאל פרידלנד (שלון), יושב-ראש ועד שכונת הדר הכרמל, הדגיש בדבריו את המשמעות של הגדלת השטח הטריטוריאלי של העיר: 'הנקודה המכרעת הכללית זה חזון חיפה העברית הגדולה המרחף לעיני כולנו, חיפה עברית גדולה לא רק בתוקף המספר שלנו אלא גם הודות למפעלינו, לרכושנו הקרקעי וכיו"ב'. הוא ראה בסיפוח תוספת כוח משמעותית שעתידה להגדיל את משקל היהודים בחיפה. היה ברור לו כי הערבים יתנגדו, אך הוא לא ראה בכך מחסום בפני ההצלחה.

עורך הדין יזהר הררי, לימים אחד מבני-הסמכא הבולטים בתחום המשפט, טען כי יש להתנות את הסיפוח במצב השליטה של היהודים במועצת עיריית חיפה. שליטה יהודית מספקת בעירייה ללא הקריות לא תחייב לדעתו סיפוח. מוטב לאפשר את התפתחותו של היישוב היהודי במפרץ באופן עצמאי. הוא הזהיר שסיפוחם של שטחים יהודיים עשוי להוביל לסיפוחם של שטחים ערביים. סוגיית השפעתו של סיפוח שטחים יהודיים על התושבים הערבים הודגשה במיוחד בדבריו של יקותיאל בהרב, עסקן ציבור ועוזרו הקרוב של פנחס רוטנברג. הוא הסתייג בשלב זה מן הסיפוח, שכן תהיה בכך 'משום התעלמות מסוכנת מן המציאות'. לדעתו, 'זכינו בעיריית חיפה לשיתוף פעולה חשוב וליחסים מסודרים – ויש להעריך זאת ומנקודת ראות זו לבחון את העתיד, ולו גם העתיד הרחוק יותר, ולא להפקירו על קרבן העתיד הקרוב והמפוקפק'.¹⁰¹ הוא הציע אפוא לדחות בשלב זה את שאלת הסיפוח כדי לשמור על יחסים תקינים עם הערבים. גם הוא צפה שהרעיון לספח אזורים יהודיים יעודד את סיפוחם של אזורים ערביים.

כנגד חששות אלו הציג דוד הכהן דעה שונה. הוא, שהתנגד בעבר לסיפוח, ראה חשיבות רבה בתגובה הצפויה מן הצד הערבי. אך שלא בדומה לעמדתו של בהרב, שהכהן הגדירה עמדת ויתור, הוא דרש לממש את הסיפוח ללא היסוס. 'ודאי אפשר לחיות בשלום עם הערבים, ודאי יכולים אנו לטפח יחסים הוגנים והדבר חשוב ביותר, אלא שאלה היא עד אימתי? לא קשה לחיות בשלום מתוך נכונות לפשרה מתמדת. אל לנו להתעלם מן הסכנה של יחסים מתוחים עם היריב, אך, הוסיף הכהן: 'בל ניבהל גם מהצטרפותם האפשרית של

101. בחיפה, שלא כמו בערים מעורבות אחרות, התפתחה בתקופת המנדט צורת ניהול מוניציפלית ייחודית שהתבססה על דפוס של שיתוף-פעולה מסוים בין הערבים ליהודים. מרקם היחסים שנארג בין חברי שתי העדות בעיריית חיפה הצטייר כבר באותם ימים כתופעה יוצאת דופן בהשוואה לנעשה בעיריות מעורבות אחרות, ועוד יותר מכך על רקע ההסלמה שחלה בסכסוך היהודי-ערבי. על גישתו של הצד היהודי לעניין זה ראו: גורן (לעיל הערה 9), פרק שביעי.

ישובים ערבים. אנו נכניס פי עשר מהם, לא ניפול מהם בשום בחינה. ניתן להניח שהשינוי בעמדתו של הכהן נבע בעיקר מהחשיבות שראה בשמירת ראשות העירייה בידי היהודים. בסופה של הישיבה סוכם להביע תמיכה בסיפוח המפרץ לחיפה. ההחלטה לספח את המפרץ נפלה בזמן שהיהודים החלו לאבד ממשקלם הדמוגרפי בחיפה. הם עדיין היו רוב, אם כי בהפרש קטן בהשוואה לגודל האוכלוסייה הערבית, ובפועל החלה מסתמנת מגמה של איוון בין הצדדים.

העיסוק בנושא סיפוח המפרץ הואץ לאחר תום מלחמת העולם השנייה. כאשר החליטו השלטונות לקיים בחירות בחיפה הסתמן חשש שמא בצלן לא יהיה ניתן לממש את הסיפוח, ולכן היה צריך לקדם את הרעיון במהרה. הוועד הפועל של מועצת פועלי חיפה דרש להחיש את פעולת הסיפוח בהבליטו את המשמעות הדמוגרפית של צעד זה: 'יש לנקוט בכל האמצעים הדרושים לסיפוח השכונות העבריות לעירית חיפה', משום 'הסכנות הנשקפות לרוב העברי בחיפה'.¹⁰² התבטאות דומה, שהמחיש את הנחיצות בסיפוח, צוינה בסקירה שנמסרה לעיונה של המחלקה המוניציפלית של מפ"ם.¹⁰³ 'מבחינה לאומית', נכתב בסקירה, 'הגיעו לידי הכרה שאין להחליש את עמדתנו בעירית חיפה ולהקפיא את השכונות העבריות בתוכה על ידי הקמת עיר נפרדת', שכן, 'שוררת הדיעה כי יש לחזק את מעמדנו בעירית חיפה עד לידי השגת רוב בה על ידי סיפוח המפרץ והקריות'. לדעת מחברי הסקירה, לא מן הנמנע כי תהליך זה עלול להביא לסיפוח בלד אל-שיח' לחיפה, אך מכיוון שההנדס העירייה כלל בתוכניות הפיתוח של העיר את סיפוח המפרץ יש בכך אפשרות 'לחסל את התנגדותם של הערבים לתוספת אוכלוסייה עברית'.¹⁰⁴

בפברואר 1947 הועלתה סוגיה זו לדיון מקיף, בהשתתפותם של ראשי ההנהגה המקומית והארצית.¹⁰⁵ הפעם נדרשו המשתתפים להכריע באיזה אופן ימומש הסיפוח ושוב עמדו על השלכותיו של ההיבט הדמוגרפי. נציגי מוסדותיה של חיפה היו תמימי דעים שיש ליישם את הסיפוח במהרה. אבא חושי, מזכיר מועצת פועלי חיפה ומראשי היישוב היהודי בעיר, גרס

102. פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל של מועצת פועלי חיפה, 3 במרס 1946, אה"ע IV250/27/5/117. על המהלכים שהוקדשו לקידום הסיפוח ב-1945 ראו למשל: זכרון דברים על השיחות שקיים ד"ר אפרים פורדר עם דוד בר-רב-האי ואחרים, 3 באפריל 1945, אה"ע 35/05-29; סקירה על ישיבת הלשכה המוניציפלית, 12 בספטמבר 1945, אה"ע IV208/1/3165.

103. חומר לדיון שעובד עבור המחלקה המוניציפלית של מפ"ם, מאי 1946, אש"צ 90.13.5.

104. כוונתם של ראשי היישוב היהודי לממש את הסיפוח לא נעלמה מעיני ראשי הציבור הערבי. בכתבה שהתפרסמה בעיתון אל-מהמאז ב-3 בנובמבר 1946 הובעה התנגדות להכללת תושבי קריית חיים באוכלוסייתה של חיפה. העירייה החלה לעסוק בבעיות הפיתוח של מפרץ חיפה בתחילת שנות הארבעים, בעיקר הכנת תוכנית שתסדיר נושאים כמו ביוב, הספקת מים, ניקיון והחזקת כבישים. ראו: הארץ, 11 באפריל 1943. אלא שהעירייה לא יכלה לפעול בנדון כל עוד היה שטח זה מחוץ לתחום שיפוטה. היא הקימה ועדה כדי לבחון את השאלה אם ראוי להרחיב את תחומי האזור העירוני. הוועדה צידדה בהרחבת שטח השיפוט, אך מאחר שלא סיימה את עבודתה נבצר מן העירייה לקדם את העניין. ראו: הרוח השנתית השנים-עשר של עיריית חיפה (לעיל הערה 80).

105. ראו: פרוטוקול הכינוס המוניציפלי שהוקדש לבעיות חיפה רבתי, 18 בפברואר 1947, אה"ע IV219B/41.

שיש 'לשאוף לצבירת כוח יהודי גדול', והוסיף: 'זו עיר מעורבת. הערבים ישארו פה בכל מצב פוליטי. עלינו לנסות להדק את הקשרים אתם ולא לנתקם. זו גם סיבה רצינית המחייבת איחוד. גם הערבים חושבים בשאלה זו – לצרף את בלד אל-שיח', חוואסה ואת טירה! הם רוצים לשמור עי"כ רוב ערבי. ועלינו לשמור על רוב עברי שהוא על הגבול'. לפיכך, סיכם חושי את דבריו, 'מבחינה של שמירה על רוב עברי מתמיד הולך וגדל, אינטרסים כלכליים פוליטיים, הידוק קשרים עם הערבים – עלינו לשמור על עיריה גדולה'.¹⁰⁶

עמיתיו של חושי במועצת פועלי חיפה, שהשתתפו בישיבה זו, הביעו דעה דומה בעניין יצירת חיפה רבתי. יוסף ארדשטיין, הנציג היחיד שנכח בישיבה מקרב עמיתיו היהודים במועצת העירייה, הפנה את תשומת לב הנוכחים לתוצאה החיובית של סיפוח שכונת אחוזה. 'העיריה לא תחיש את זה בעצמה', טען ארדשטיין, 'כי זה לא כדאי לה. אנו זוכרים את עניין אחוזה, כשצרפנו אותה לעיריה, ואיש אינו מתחרט על כך. זה מביא רק ברכה'. אוריאל פרידלנד, בדומה להתבטאויותיו בעבר בנושא זה, דבק בעמדתו בדבר חשיבותה של הרחבת התחום הטריטוריאלי של העיר, והדגיש את המשמעות הדמוגרפית של צעד זה:

אני אינני כה אופטימי ביחס למשקלנו בחיפה עתידה, במסגרתה הטריטוריאלית הקיימת, שבין כה נהיה רוב גדול גם בלי המפרץ. אינני בטוח שנגיע לרוב גדול אפילו בחיפה רבתי. עובדה היא שחיפה משמשת ותשמש בעתיד מקום הגירה עצום לערבים. וחיפה זו, אם הצינור החדש גם לא יעבור כאן, תהיה מרכז של אינטרסים בין-לאומיים והנה יורמו כוחות לא יהודיים.

מנחם גרבובסקי, חבר הוועד הלאומי, עמד על חשיבותו של האינטרס הפוליטי. 'יש להטביע את המיעוט הערבי רוב יהודי גדול', אמר, 'יכול להיות שיצורפו שכונות ערביות ולא שכונות יהודיות. המסקנה היא למהר בסיפוח מכסימלי לחיפה, במידה שזה בידינו [...] בכדי לקבוע עובדה פוליטית'. גם נציג הלשכה המוניציפלית של ההסתדרות עמד על חשיבותו של הסיפוח לחיזוק האינטרסים של היהודים. בסיכום ישיבה זו הוחלט לפעול בדחיפות בקרב השלטונות ליישום הסיפוח, להקים מועצות-משנה בחלקיה השונים של חיפה רבתי, בתחומי עיריית חיפה.

בסיכומה של ישיבה נוספת, שהתקיימה ביוני 1947, הוחלט לנקוט צעדים מתאימים כדי להביא לסיפוח הקריות ולדחות בשנה אחת כל פעולה להקמת מועצות-המשנה. נקבע כי אם לא ימומש בתקופה זו הסיפוח, ישוּבו לדון בעניין.¹⁰⁷ נראה שהנוגעים בדבר עדיין האמינו כי

106. תשע שנים לפני כן, בתזכירו של ליפשיץ משנת 1938, הוא הפנה את תשומת הלב לאפשרות שלסיפוח אדמות טירה ובלד אל-שיח' תהיה בעתיד השפעה מויקה מאוד על יחסי הכוחות בחיפה (לעיל הערה 47). בסוף שנות השלושים הכשיר הממשל הבריטי שטח להתיישבות ממזרח לוואדי אל-חוואסה, סמוך לבלד אל-שיח', עבור המהגרים הערבים שפנו מאזור ארד אל-רמל ליד בית-החרושת 'שמן', ומאז הוא נקרא חוואסה. השכונה התפתחה בהתמדה ובסוף 1946 התגוררו בה 450 משפחות. ראו גורן (לעיל הערה 9), עמ' 453.

107. ראו: גנין, קרית חיים ארלוזורוב, עמ' 154.

הסיפוח ברביצוע, אף-על-פי שכבר בתחילת 1946 החליט שבתי לוי, על-פי גישת מועצת העירייה, לדחות את הרחבת הגבול העירוני עד לאחר סיום הבחירות, והדבר הובא לידיעתו של מושל המחוז.¹⁰⁸ פרוץ מלחמה העצמאות קטע את העיסוק בסוגיה זו, ורעיון הסיפוח נשאר בגדר כוונה בלבד עד להגשמתו החלקית בתחילת שנות החמישים.

סיכום

גישתה של הנהגת היישוב לשאלת סיפוח המפרץ לתחום השיפוט המוניציפלי של חיפה באמצע שנות השלושים השפה לראשונה את לבטיה בעניין מצבו הדמוגרפי של היישוב היהודי בחיפה. משה שרתוק ויצחק בן-צבי התנגדו לסיפוח ולא ראו טעם להביא בחשבון את ההיבט הדמוגרפי במכלול שיקוליהם. לעומת זאת, כמה מראשי ההנהגה המקומית הפגינו גישה הפוכה וראו בסיפוח קודם כול אמצעי להגדיל את מספר היהודים בחיפה. לדעתם, מימוש חזון חיפה העברית הגדולה הוא גולת הכותרת של הניסיון להגביר את כוחם של היהודים בעירייה. לנוכח ההתפתחויות הפוליטיות לאחר פרוץ המרד הערבי בשנת 1936 הפך העיסוק במצב הדמוגרפי של חיפה לאחד העניינים המרכזיים שהעסיקו את מוסדות היישוב היהודי מאז ועד סוף תקופת המנדט.

הנתונים מורים כי עד 1939 היו היהודים מיעוט בעיר בתחום השיפוט המוניציפלי של חיפה. מפקד התושבים היהודים שנערך ב-1938 מלמד כי בתחום השיפוט המוניציפלי של חיפה לא היה ליהודים יתרון דמוגרפי. טענתה של הסוכנות היהודית כי היהודים מהווים רוב בחיפה מ-1937 ואילך מלמדת על המגמתיות המובהקת שלה בשימוש בנתונים דמוגרפיים, ואינה עולה בקנה אחד עם דאגתו של בן-גוריון לנוכח מצבו הדמוגרפי של היישוב היהודי בחיפה. קריאתו ליהוד חיפה ב-1938 נועדה בראש ובראשונה לפעול מיד להגדלת מספר היהודים בעיר, ואת זאת היה ניתן להשיג בעיקר על-ידי סיפוח שכונות יהודיות. העיתוי שבו החלה הוועדה היישובית לטפל בסוגיה זו מורה בכירור כי היהודים 'דחפו' ליישם את הסיפוח מטעמים פוליטיים מובהקים. מכיוון שבתקופת המרד הערבי ירד מעל הפרק סיפוח המפרץ לחיפה, התמקדה תשומת-הלב בסיפוח השכונות היהודיות בדרום-מזרח הר הכרמל. כוחם של היהודים במועצת העירייה, ובמיוחד בוועדה שמונתה ב-1939 לעסוק בנושא זה, אפשר להם להשפיע ולהביא לסיפוחן של השכונות שעל הכרמל לתחום השיפוט המוניציפלי של העיר. אף-על-פי שסיפוח השכונות האלה הגדיל את האוכלוסייה היהודית רק במעט באופן יחסי, אם נשווה למספר היהודים שהיו צפויים להיתוסף לה אילו סופח המפרץ הרי התוספת ענתה בראש ובראשונה על שאיפת הצד היהודי להגדיל את תחום

108. מושל המחוז למוכיר הראשי, 9 בינואר 1946, א"מ RG2/214/G151/38. לוי לא היה מעוניין ליצור פולמוס מיותר בשעה שהמתחות בעיר גאתה בלאו הכי לנוכח ההסלמה שחלה בסכסוך היהודי-ערבי.

השטח העירוני, משום שהניחו שהעיר תיכלל בסופו של דבר במדינה היהודית. עם זאת, תוספת של למעלה מ־2000 נפש היתה משמעותית כדי לצבור יתרון דמוגרפי מדי. היות היהודים רוב באוכלוסיית העיר מ־1939 ואילך היה מפנה במצב הדמוגרפי. לראשונה היה להם יתרון, אמנם קטן, ומבחינה זו נחלה קריאתו של בן־גוריון לייחוד חיפה מידה מסוימת של הצלחה. עם זאת, כאמור, היהודים לא היו רוב מובהק בסוף שנות השלושים כפי שצוין במספר מחקרים. לכן כללו במניין האוכלוסייה גם את תושבי המפרץ אף־על־פי שאזור זה לא נכלל בתחום השיפוט המוניציפלי של העיר.

הצד הערבי, שעמד על המגמתיות של הצד היהודי, פעל גם הוא להציג גישה דומה ועשה שימוש מטעה בנתונים הדמוגרפיים. ב־1943 טענה המנהיגות הערבית המקומית שניתן להוסיף את 10,000 תושבי הכפרים הסמוכים טירה ובלד אל־שיח' למניין האוכלוסייה הערבית בחיפה, וכך יהיה איוון דמוגרפי בין שני הצדדים.

מ־1943 ואילך החלה מסתמנת מגמה של ירידה במשקל הדמוגרפי של האוכלוסייה היהודית. עובדה זו וכוונותיה של העירייה בתחום הפיתוח המוניציפלי העלו שוב את שאלת סיפוח המפרץ לסדר־היום של הנהגת היישוב. עתה היו רוב הנוגעים בדבר תמימי דעים כי יש לספח אותו לאלתר מן הטעם הדמוגרפי ולא משיקול של טובת הפיתוח הצפויה לאזור. אכן, החשש מאיבוד היתרון הדמוגרפי לא אחר לבוא. הנתונים מורים כי ב־1945 התהפכו היוצרות והיהודים היו שוב מיעוט. בשנה זו אנו עדים לראשונה לגילוייה של סתירה מוצהרת ביטעון היהודי, ולא בכדי. הרקע לכך היו ההכנות לקראת הבחירות למועצת העירייה וראשותה. היהודים הוסיפו לטעון בגלוי כי יש להם יתרון דמוגרפי, אף־על־פי שידעו כי בתחום השיפוט המוניציפלי הם מיעוט לעומת האוכלוסייה הערבית. הערבים, לעומת זאת, שהיו רוב גם ב־1946, הציגו נתונים חסרי שחר שנועדו להעצים את הפער הדמוגרפי. לנוכח הסתמנות שוויון דמוגרפי קיבל מעתה סיפוח המפרץ חשיבות עליונה ונעשו מאמצים לממשו בהקדם כדי לקבוע עובדה פוליטית. אף־על־פי שב־1947 הסתמנה שוב מגמה של איוון בין הצדדים, הוסיפו היהודים לטעון כלפי חוץ כי יש להם יתרון דמוגרפי, ואילו כלפי פנים הם הודו לראשונה בקיומו של שוויון דמוגרפי. אם כן, הניסיון לייחד את חיפה באמצעות הגדלת מספר היהודים לא צלח כלל בשנות הארבעים, בפרט בסופן, והיהודים לא השיגו יתרון דמוגרפי משמעותי.

השיקולים שהנחו את הנהגת היישוב בקביעת המדיניות בשאלת המצב הדמוגרפי של היישוב היהודי בחיפה, כפי שתוארו במאמר זה, השתנו אפוא פעמים מספר עקב ההתפתחויות הפוליטיות, תוכניות הפיתוח של העירייה והתמורות שחלו במצב הדמוגרפי בעיר. מאחר שהיהודים התקשו להשיג יתרון דמוגרפי ברור, הם דאגו להוסיף למניינם גם את תושבי המפרץ, אם כי ידעו שהמפרץ אינו כלול בתחום השיפוט המוניציפלי של חיפה. זה היה המוצא היחיד שהיה עשוי לשרת את הטיעון היהודי ו'להוכיח' שיש ליהודים יתרון דמוגרפי כל עוד לא הוגשם חזון חיפה העברית הגדולה.

עם התעצמותו של הטיעון בין שני הצדדים בארץ־ישראל לקראת סוף תקופת המנדט, וחשיבותה של חיפה לשני הצדדים, לא בחל שום צד מהצדדים בהצגת נתונים דמוגרפיים

מוטעים לצרכים פוליטיים כדי לבסס את מעמדו ולהוכיח בדרך זו את עליונותו על הצד האחר. היעדר מפקד אוכלוסין בשנות המנדט האחרונות רק הקל על היהודים ועל הערבים כאחד להציג הערכות דמוגרפיות לפי ראות עיניהם. לכן נוצר רושם מוטעה אצל החוקרים שהיהודים היו רוב בחיפה ערב מלחמת העצמאות. השימוש בנתונים דמוגרפיים לא היה אלא כלי שעוצב, בלית ברירה, להשגת יעדים פוליטיים. מבחינתם של היהודים, השימוש בכלי זה טמן בחובו משמעויות הרות-גורל משום שהם היו מיעוט באוכלוסיית הארץ, והדבר בא לידי ביטוי מובהק בחיפה בתקופת המנדט.